

ԻՄ ՕՐԱԳԻՐԸ

13 Օգոստոսի, Երեւանի:

Եւ նոր էր լուսը լաղթահարել խա-
լարին և պատառել գիշերալին
թանձր վարագոյրը, երբ մեր ըն-
դարձակ ննջարանում լսուեց պ.
դաստիարակի լիահնչուն ձայնը.
«տղայք, վեր կացէք, ժամանակ է»:
Արդէն ժամի 4 էր: Ամենքս վեր
թռանք տեղերիցս, արագ հագ-
նուեցանք և վերցնելով մեր երես-
սրբիչները վազեցինք դէպի սառ-
նորակ աղբիւրի աւազանը, լուա-
ցուեցինք. թէյն էլ արդէն պատրաստ էր: Մինչև խմե-
ցինք, ճանապարհորդական պարկերու շալակեցինք և
վանքի բակում զոյգ-զոյգ շարուեցինք, արդէն ժամի
6-ը դարձաւ:

Երբ ամենքս պատրաստ էինք, պ. դաստիարակն
ըստ սովորականին յայտնեց մեզ այսօրուայ ճանապար-
հորդութեան նպատակը, բացատրեց այն սուրբ վայրե-
րի պատմական նշանակութիւնն, ուր այսօր ոտք էինք
դնելու և Սանահնի ու Հաղպատի վանքերը նմանեցրեց

երկուորեակներն՝ իբրև միևնույն ժամանակի և համաժամանքների ճնշումով՝ համարեալ թէ միևնույն անձանց ձեռքով կառուցուած։ Յետոյ ալ՝ դաստիարակի խնդրանք՝ ծերունազարդ Վարդան արքեպիսկոպոսը «Տէր-ուղղեա՛...» և պահպանիչ ասելով՝ օրհնեց մեր ուղևորութիւնը և բարի ճանապարհ ու վերադարձ ցանկացաւ մեզ։

Քալլերգի ներդաշնակ ու կանոնաւոր հնչիւնների համաձայն ոտքերս գետնին տրոփելով՝ դուրս եկանք վանքի բակից, արևելեան պարսպի դռնով, անցանք գիւղի կալերի մօտով և «Խչերկուտ»ի վրայով դիմեցինք դէպի «սբ. Աստուածածնայ ձոր»ը։

Գեղեցիկ առաւօտ է. արեգակն իր ոսկեգոյն ճառագայթները սփռել է բարձր լեռների կատարներին. երկինքը պարզ է. թարմ և զով քամին փչում է երեսներիս։ Լսում է լեռնային վտակի կարկաշատ հոս ձայնը, ծառերի կանաչ տերևների սոսափիւնը և թռչունների քաղցր դալլալիկն ու ճուռողիւնը։ Չորս կողմը տարածուած դաշտերի անթիւ ու բազմերանգ ծաղիկները բուրում էին իրենց անուշահոտութիւնը։ Գիւղացին սկսել էր իր գործը. գիշերուան արօտից վերադարձած նախիրը ցրւում էր գիւղը և հարսները կովիկիթները ձեռքերին սպասում էին իրենց սիրուն «նաշխուն»ներին, «ծաղիկ»ներին ու «նարգիզ»ներին։

Դուրս գալով «Աստուածածնայ ձոր»ից, անցնում ենք անտառածածկ բլրի լանջի երկարութեամբ ձգուած մի նեղ շաւղով, որ հովանաւորուած է հոնի, վայրի խնձորի, շլորի, տխլի և այլ տեսակ ծառերով։ Սբ. Կարապետ եկեղեցու բլրի արևմտեան ստորոտով ծռուեցինք դէպի արևելք. այժմ մեր առաջը տարածւում է մի փոքրիկ լեռնադաշտ՝ ծածկուած արտերով։ Այստեղ արևի ճառագայթներն օգուտ քաղելով դաշտի ծառազուրկ հարթութիւնից՝ սկսեցին չարաճըճիւթեամբ այրել մեր դէմքերը, բայց մենք էլ մի փոքր ուժ տալով մեր ոտքերին՝ փախուստ տուինք մի փոքր դէպի հարաւ և մտանք Որնակայ ծառազարդ և ստուերոտ ձորը։ Ձորի վերին մասից, ահագին ապառաժների վրայից, խո-

խողարով սրնթաց վազում է մի փոքրիկ առուակ, որ մի փոքր ցած իջնելով, կրկին ապառաժների վրայից ջրվեժի նման ներքև է թափւում: Հէնց ջրվեժի մօտ առուակի վրայ ձգուած է մի փայտեայ կամուրջ՝ հոգով ծածկուած: Մենք նստեցինք բնութեան այդ սքանչելի տեսարանի մօտ և դիտում էինք սիրուն ջրվեժի սրնթաց թռիչքները. յետոյ թողնելով այդ բանաստեղծական վայրը, բարձրացանք դէպի դաշտը և Որնակ գիւղը:

Որնակ գիւղը մօտ 20—25 տուն հայ բնակիչ ունի. բոլորն էլ պարտպում են երկրագործութեամբ և կենդանաբուծութեամբ. գիւղի գիւղքը գեղեցիկ է՝ գրտնուելով երկու անտառապատ լեռների առաջը. գիւղի առաջը տարածւում է մի փոքրիկ դաշտավայր և ապա ահռելի ձորը: Գիւղի միակ եկեղեցին անշուք է և աղքատ. կառուցել են Արղութեանները՝ հասարակ քարից. միմիայն արևմտեան պատը, որտեղ և եկեղեցու մուտքն է, շինուած է սրբատաշ քարից և մի քանի քարերի վրայ կան քանդակուած խաչքարեր: Քարեայ փոքրիկ զմբէթը՝ հէնց տանիքի եզրին է շինուած, դռնից վերև: Գիւղի աղբիւրը բերուած է 250 սաժէն հեռաւորութիւն ունեցող մօտակայ լեռան ստորոտներից, Թիֆլիզի կուսանաց անապատի միաբան արժ. կոյս Մանիայի ծախքով: Աղբիւրի կամարակապ ումի վրայ փակցրած է բարեգործ կոյսի լուսանկարը՝ շուրջը գրուած արձանագրութեամբ, որ վերաբերում է աղբիւրի շինութեանը: Տարաբաղդաբար այժմ աղբիւրը կտրւած է և ջուր չէ դալիս:

Երգելով, խօսելով ու թմբկահարելով ուրախ անցանք Որնակայ փոքրիկ դաշտավայրն էլ և օձադտոյտ ճանապարհով իջանք ձորը: Խնչ գեղեցիկ է լեռնային բնութիւնն իր բոլոր հրաշալիքներով. անդնդախոր, ոլորտպտոյտ ձորը, կուսական անտառը, թռչունների տրագ թռիչքը, ձորի անդնդում վազող գետակի խուլ ձայնը, խիտ անտառի միջից իրենց գոռոզ կատարները բարձրացնող ապառաժոտ սարերի տեսքը միանալով միմեանց հետ՝ մի այնպիսի վեհ զգացմունքներ առաջացնող ամբողջութիւն են կազմում, որ մարդ մի րոպէ

կանգ է առնում և նրա մտքերը դէպի անհունութիւնը սլանալով՝ ակնապիշ նայում է իր շուրջը . . :

Յորի վճիտ աղբիւրի մօտ մի փոքր հանգստանալով՝ զովացանք նրա սառնորակ ջրերով և դիտեցինք մօտիկ գտնուող ջրաղացը: Յորը կոչւում է Հաղպատայ ձոր, վազող գետակը՝ Հաղպատայ ջուր» և ձորում տարածուած ալբիներն ու ջրաղացներն էլ պատկանում են Հաղպատեցոյ. ահա այդ ջրաղացներից մէկն էր մեր դիտածը, որ մի հասարակ, քարեայ խախուռ շէնք էր, միայն մի աղաքարով. նրա տակնակը ու վերնակներն էլ արագ չէին պտտում՝ ջրի նուազութեան պատճառով:

Այդտեղից օձապտոյտ ճանապարհներով դարձեալ բարձրացանք դէպի վեր և շուտով հասանք Հաղպատայ դաշտը, ուր մեզ դիմաւորեց այդ միջոցին Հաղպատ գրտնուող և Կուլաւերի դպրոցի ուսուցիչ պ. Ս. Ք. որ մեր դպրոցի նախկին սաներիցն է: Մեր առաջը տարածուած է, մի փոքրիկ բարձրավանդակի վրայ, Հաղպատ գիւղը, իսկ գիւղից արեւմուտք Հաղպատայ հոչակաւոր վանքը՝ շրջապատուած պարիսպներով. որքան մօտենում ես, այնքան սիրտդ սկսում է աւելի արագ բաբախել, այնքան աւելի անհամբեր ես դառնում՝ շուտով համբուրելու այդ սրբազան վայրի դարաւոր տաճարների քարերն ու պատմական նշանաւոր՝ թէ եկեղեցական և թէ իշխանական տոհմի անձանց շիրիմները: Այդ փառաշէն տաճարների խումբը, որ երկար դարեր իր հզօր ու կարծր կուրծքը դէմ տալով ժամանակի աւերիչ ժանիքներին՝ պաշտպանուել է և մաշել իր ունեցած ուժի և զօրութեան մեծ մասը, այժմ կարծես ուժասպառ և յուսահատ՝ օգնութեան է դիմում իր բորբոսնած քարերը համբուրող և բարեպաշտ անձանցը . . :

Անցնելով «սուրբ Կիւրակէ» եկեղեցու աւերակների մօտով՝ կարգի ընկանք և զոյգ զոյգ՝ երգելով ու երաժշտութեամբ առաջ գնացինք. գիւղի երեխայքն երաշտութեան և երգի ձայնի վրայ հաւաքուելով մեր շուրջը՝ հետաքրքրութեամբ դիտելով հետևում էին մեզ: Հէնց գիւղի սահմանում դիմաւորեց մեզ պ. Գրիգորիս Նրզընկեանը—ուսուցիչ և նախկին սան մեր դպրոցի—մէկ

ձեռքին մատուցարանի վրայ դրած աղ ու հացը, իսկ միւս ձեռքին եղանը. պարոնը մօտեցաւ դաստիարակին հետեւեալ կարճ ատենաբանութեամբ. «Այս սրբազան վարում դիմաւորում եմ Զեզ աղ ու հացով և հայկական զէնքով. իբրեւ բնիկ Հաղպատցի, շատ ուրախ եմ Զեզ այստեղ ընդունելով»։ Այս անսպասելի տեսարանը խորը տպաւորութիւն արեց ամենքիս սրտի վրայ. դաստիարակը ճաշակեց աղ ու հացը, սրտագին շնորհակալութիւն յայտնեց և մենք կրկին առաջ ընթացանք մեր քայլերգով։

Գիւղում կենդանութիւն էր տիրում. գիւղացիք արդէն սկսել էին կալերը. տղամարդիկ, կանայք, երեխայք, բոլորն էլ գործի վրայ էին։ Կալերի միջով անցնելով մօտանք վանքի պարսպի կամարակապ դռնով և «Համազասպ» կոչուած փառաշէն գաւթի մօտով և կանգնեցինք զանգակատան և վանքի հիւրասենեակների մէջտեղը, ուր վանահայր Յակոբ վարդապետը պատրաստակամութեամբ ընդունեց մեզ։ Կարգով մօտեցանք, համբուրեցինք հայր սուրբի աջը, ստացանք նրա օրհնութիւնը և տեղաւորուեցանք մեզ համար յատկացրած սենեակներում։ Առաւօտեան 9¹/₂ ժամն էր արդէն։

Մի փոքր հանգստանալուց յետոյ՝ մեզնից ամեն մէկն ազատ էր իր ցանկացած գործով զբաղուելու մինչև ճաշ։ Այդ ազատ ժամանակը համարեալ թէ ամենքս գործ դրինք վանքի մասերը հարեանցի կերպով դիտելով. Ժամի 12-ին ճաշի զանգը հրաւիրեց մեզ կրկին ժողովուելու մեր բնակարանը. ճաշի սեղանը պատրաստուած էր վանքի զանգակատան ստուերում։ Ամենքս սեղանի շուրջը բոլորուելով՝ մեր գիտակցութեան մէջ վերադառնալուց վանքի այն փառաւոր անցեալը, երբ միաբանական սեղանի շուրջը ճաշում էին մօտ հինգ հարիւր միաբաններ. երբ՝ վաղ առաւօտեան, ճաշին ու երեկոյեան վանքի զանգակների հնչիւնները միաբաններին եկեղեցի էին հրաւիրում և միախառնուելով եկեղեցականների ջերմեռանդ սրտից բղխած բարձրաձայն օրհնութիւնների հետ՝ դէպ երկինք էին վերառաքւում . . .։ Այդ փառաւոր անցեալի այժմեան բեկորների ներկայա-

ցուցիչ և միակ միաբան վարդապետի օրհնութեամբ
սեղան նստեցինք և վերկացանք:

Երեկոյեան ժամի 4 էր, երբ մեր փողհարի հնչեց-
րած հաւաքուելու նշանը կրկին ժողովեց մեզ մեր
դաստիարակի շուրջը. զոյգ զոյգ կանգնելով՝ դիմեցինք
դէպի սուրը Նշան եկեղեցու զաւիթը և մեր սովորա-
կան եղանակով դիտեցինք, չափեցինք, արձանագրու-
թիւնները կարդացինք, կարեւոր նկատողութիւնները
նշանակեցինք մեր լիշատակարաններում: Ամբողջ երկու
և կէս ժամ զբաղուելով այս գաւթի դիտողութիւնը
հազիւ թէ վերջացրել էինք, երբ լսեցինք վանքի զան-
գակների քաղցրահնչիւն զողանջիւնը. մտանք սբ. Նշան
եկեղեցին, ունկնդիր եղանք ժամերգութեանը և վեր-
ջացնելուց յետոյ՝ սոյն եկեղեցու դիտողութիւնը թող-
նելով վաղուան համար, օրովհետեւ արդէն մուծն էր
ներսը, դիմեցինք դէպի գիւղից դուրս գտնուող աղ-
բիւրները:

Սիրուն երեկոյ էր. արեւի վերջին ճառագայթներն
ընկնելով սարերի կանաչագորգ կատարներին՝ աչքին
դուրեկան լուսաւորութիւն էին տարածել: Վանքի
պարսպի արեւելեան կամարակապ դռնից դուրս գալով
և գիւղի միջով անցնելով՝ հասանք սրբատաշ քարից
շինուած և խորանազարդ աղբիւրին: Դիտելով աղբիւրի
մօտի լճանման ընդարձակ աւազանը, գերեզմանատու-
նը, խաչարձաններն ու խաչքարերը՝ շարունակեցինք
մեր ուղին դէպի սբ. Լիս կոչուած անտառածածկ լեա-
ւը և հասանք «աւազան» կոչուած աղբիւրի տեղը. այս
աղբիւրն իսկապէս առաջին մեծ աղբիւրի ակունքն է.
շինուած է եղել սրբատաշ քարից և արձանագրուած
քարն էլ ընկել ու կոտրուել է, տեղացիների ասելով
հետեւեալ պատճառով. տեղական քահանաներից մէկի
կոյր ձին սաստիկ ծարաւ զգալով՝ ներս է մտնում աղ-
բիւրը և այլ ևս չի կարողանում դուրս գալ. ձիատէր
քահանան քանդում է աւազանի մուտքի կամարները,
հանում է իր ձին, իսկ քանդածը թողնում այնպէս...:
Ջերմաչափը հինգ րոպէաչափ աղբիւրի ջրի մէջ դնելով՝
ցոյց տուեց 7° ընթերցումը—երկու աստիճանով աւելի

սառը, քան թէ Սանահնի աղբիւրի ջուրը—բայց ավստոս որ ջրի ստորերկրեայ խողովակները փչացած ու կոտորտուած լինելով՝ մինչև որ ջուրը հասնում է գիւղի աղբիւրը՝ տաքանում է։ Մեր բոլոր դիտողութիւնները վերջացնելով՝ երգելով և զինուորական քայլով կրկին իջանք գիւղը, մտանք վանքի պարիսպը և թէյն ու թեթև ընթրիքը վայելելուց յետոյ՝ պառկեցինք մեզ համար պատրաստուած անկողիններում։

14 օգոստոսի, չորեքշաբթի. Հաշտապար

Այսօր մի գեղեցիկ և լուսապայծառ օր է. առաւօտեան վաղ արթնանալով և թէյ խմելով՝ ճիշտ ժամի ութին Յակոբ հայր սուրբի և դաստիարակի առաջնորդութեամբ, զիմեցինք դէպի սը. Նշան եկեղեցին և սկսեցինք մեր մանրամասն դիտողութիւնները, որ տեւեց մինչև ժամի երկուսը։ Այս փառահեղ և հրաշալի տաճարը Հայաստանի փառքերից մէկն է։ Սբ. Նշանը հռչակուած է ամբողջ Լոռում՝ իբրև հրաշագործ մասունքի, կենաց փայտի, կենդրոնավայր։ Սբ. Նշանը երբեմն երբեմն պտտեցնում են ամբողջ Լոռուայ գիւղերում՝ երաշտի, հիւանդութիւնների և ընդհանուր դժբաղդութեան դէպքերում։ Այս սրբազան մասունքը Բագրատունեաց տան սեպհականութիւնն էր. Խոսրովանոյշ թագուհին յատկացրեց այս եկեղեցուն, որ և մասունքի անունը ստանալով կոչուեց սբ. Նշան եկեղեցի։

Սբ. Նշան եկեղեցու ներքին մասի դիտողութիւնը վերջացնելով՝ վերադարձանք մեր բնակարանը. ճաշեցինք, մի փոքր հանգիստ առանք և երեկոյեան ժամի հինգին նորից սկսեցինք մեր գործը. դիտեցինք սբ. Նշան եկեղեցին արտաքին կողմից, սբ. Գրիգոր և սբ. Աստուածածին եկեղեցիները և Համադասպի գաւթի մօտ գտնուած երեք խորանազարդ դամբարանները։ Գիշերը վրայ հասնելով՝ արգելեց մեզ շարունակել միւս շէնքերի դիտողութիւնը. խմբովին գնացինք մեր բնակարանը և թէյ խմելուց, ընթրելուց ու մի փոքր զուարճանալուց և խաղալուց յետոյ՝ պառկեցինք քնելու։

15 օգոստոսի, հինգշաբթի:

Առաւօտեան վաղ արթնանալով՝ մինչև թէյ խմելն ազատ էինք ամեն մէկս մեր ցանկացած գործով զբաղուել. իսկ թէյ խմելուց յետոյ, ճիշտ ժամի 9-ին, խմբուելով մեր դաստիարակի շուրջը՝ դիմեցինք դէպի վանքը՝ նրա մնացած մասերը դիտելու: Նախ գնացինք դէպի Համազասպի շինութեան որմի մօտ գտնուող մատուռները, որի դիտողութիւնը թերի էր մնացել նախնիթաց երեկոյեան և կարգացինք երկու մատուռների վրայի արձանագրութիւնները: Այնուհետև անցնելով Համազասպի արևմտեան որմի տակով՝ մտանք նրան կից սբ. Նշան եկեղեցու հիւսիսային գաւիթը: Գաւիթը դիտելուց յետոյ անցանք գաւթի արևելեան կողմն ելող գրատունը, յետոյ սբ. Նշան եկեղեցու արևելեան որմին կից ելող գաւիթը, ապա Համազասպ կոչուած ընդարձակ շինութիւնը, վանքի զանգակատունը և վերջապէս ձիթահանք կոչուած շէնքը, որով և վերջացրինք վանքի դիտողութիւնը:

Ժամի 12-ին գնացինք ճաշելու. ապա հանդստացանք մի փոքր և երեկոյեան ժամի 5-ին նորից խմբուելով՝ վանքի պարսպից դուրս եկանք, որպէս զի դիտենք շրջակայքում գտնուող հնութիւնները: Նախ դիմեցինք դէպի կուսանաց անապատ կոչուած եկեղեցին և ապա կրկին վանք վերադառնալով՝ հասանք Ձգրաշէն եկեղեցին: Արդէն մութն ընկնում էր, որ զինուորական քայլով ու երգելով վերադարձանք մեր բնակարանը:

Այսպիսով երեք օրուայ ընթացքում վերջացրինք Հաղպատ հռչակաւոր վանքի և շրջակայ հնութիւնների դիտողութիւնը և արձանագրեցինք բոլոր մանրամասնութիւնները մեր լիշատակարաններում ¹⁾:

Թախիծը պատում է մարդու սիրտը՝ երբ մտքով սլանում է մեր նախնեաց փառաւոր ժամանակները և

¹⁾ Մտադրութիւն ունենալով Հաղպատի մանրամասն նքարագիրն առանձին հրատարակել, զանց ենք առնում այստեղ ևս առաջ բերելը և կարճ ենք կտրում:

լանկարձ սթափուելով՝ տեսնում է ներկայի տխուր ա-
ւերակները...: Ինչ դրուժեան մէջ էին այդ վանքերը
մի ժամանակ և ինչ դրուժեան մէջ են այժմ. ինչ
կենդանութիւն էր տիրում այդ հրաշակերտ տաճարնե-
րի շուրջը և սրպիսի ամայութիւն այժմ. սրպիսի հո-
գեբուղի քաղցրալուր շարականներ էին հնչում քրտ-
նաջան և ուսումնասէր միաբանների դասերէց, իսկ
այժմ չղջիկների թւերի ձայներն են միայն սթափեց-
նում այդ սրբավայրերում կանգնած և մտքերի ովկիա-
նոսում խորասուզուած ամեն մի հայ մարդուն...:

16 օգոստոսի, ուրբաթ. Կոյեան բերդ:

Երեք օր վանքում հիւրասիրուելուց յետոյ, այսօր
առաւօտեան վաղ վերկացանք և պատրաստութիւններ
տեսանք վերադառնալու մեր կենդրոնավայրը՝ Սանահին:
Միայն երեք օր մնացինք այստեղ, բայց այդ կարճ մի-
ջոցում շատ բան կարողացանք տեսնել, շատ բան լսել
և շատ էլ սովորել ու զգալ...: Երբ ամեն բան պատրաստ
էր, մախաղներս առանք մեր ուսերը, ցուպերը ձեռքե-
րըս և կարգով շարուելով վանքի բակումը՝ մեր խորին
շնորհակալութիւնը յայտնեցինք վաճառար արժ. Յակոբ
վարդապետին, որ անտրտունջ և պատրաստակամու-
թեամբ օգնել էր մեզ, որքան կարողացել էր: Ապա այդ-
պէս կազմ ու պատրաստ գնացինք եկեղեցի և ներկայ
եղանք առաւօտեան ժամասացութեանը. սրպիսի զգաց-
մունքով էինք լսում. կարծես հարիւրաւոր միտնձանց
օրհնութեան ձայնը լսելիս լինէինք. որքան քաղցրալուր
էր հնչում այսօր «Փառք ի բարձունս» հոգեբուղի փա-
ռաբանութիւնը: Ժամերգութիւնը վերջանալուց յետոյ
քահանաներից մէկը, մեր խնդիրքով դուրս բերեց սբ.
Նշանը և մեզ վրայ «պահպանիչ» ասաց, իսկ միւսն իր
շնորհալի ձայնով երգում էր «Ապաւինեցաք» շարականը:
Բոպէն խորհրդաւոր էր. ամենքս էլ լուռ էինք, կար-
ծես մի ներքին երկիւղ էր պատել մեզ. գլուխներս քաշ
գցած, բայց մտքներս արթուն աղօթում էինք և խորհ-
րում Ամենաբարձրեալից, որ պահի ու պահպանի մեր

նախնեաց այս թանկագին լիշատակարանները, որ կանգնել են նրանք հազար ու մի չարչարանքով և աւանդ թողել մեզ համար: «Պահպանիչը» վերջանալուց լետոյ դրպիսի պատկառանքով համբուրեցինք կենաց փայտի սրբազան մասունքը...:

Եկեղեցուց դուրս գալուց լետոյ հրաժեշտ տուինք մեր բարեկամներին և դուրս եկանք վանքի պարսպից. մնաս բարև Հաղպատ, դուցէ մեզնից շատերն այլ ևս չկարողանան քո սրբութիւնները կրկին անգամ համբուրել, բայց ուր որ գնանք, ուր որ լինինք, քո լիշատակը միշտ վառ կմնայ մեր սրտերում...:

Երկինքն ամպամած է, օդը զով. տխուր եղանակը համապատասխանում է մեր սրտի արտայայտութեանը: Մեր թախծալի երգեցողութեան և երաժշտութեան հրնչիւնները թնդացնում են ամբողջ գիւղը. գիւղացիներն իրենց կալերում կանգնած հրաժեշտ են տալիս մեզ. երեխաները հետևում են մեր խմբին: Ճանապարհը հետըզհետէ իջնում է ոյր-մոյր շաւիղներով և փոքր առ փոքր վանքը չքանում է մեր աչքերից. վերջին անգամ երեսներս դարձնում ենք դէպի այդ սրբավայրերը և տխուր հայեացք ձգելով՝ բաժանում նրանցից: Զորի գլխին հրաժեշտ տուինք մեզ ուղեկցող բարեկամներին և օձապտոյտ քարքարոտ զառի—վայրով սկսեցինք ցած իջնել: Մեր գիմացը, ձորի միւս կողմը, կան ապառաժներ՝ պատի նման ուղղահայեաց, որոնց մէջ երևում են բազմաթիւ մեծ ու փոքր այրեր. երբ ձորում թմբուկ էինք ածում, սարսափելի ուժգին արձագանք էր լսում: Անցնելով անտառապատ ժայռերի միջից՝ ճանապարհը փոքր գետակի ձախ կողմից երկուսի է բաժանւում. մէկը տանում է դէպի Սանահին, միւսը դէպի Կայեան բերդը. մենք վերջին ճանապարհով ընթացանք:

Այս ձորը, որ Սևորդեաց ձորի մի մասն է կազմում, կոչւում է «Հաղպատայ ձոր» և ընկնում է Հաղպատից դէպի արևմուտք. միջից հոսում է «Հաղպատջուր» գետակը. այս ձորումն են գտնւում Հաղպատեցւոց ընդարձակ այգիներն ու բանջարանոցները, ի թիւս այլոց նաև վանքի երկու այգիները: Զորում կան բազմաթիւ հնութեանց

հետքեր, ինչպէս օրինակ. «Կոտրած բեմ», «Ագռաւի տապան», մի քարաշէն փոքրիկ մատուռ, վանքապատկան ալդու մօտ, որ շինուել է ՇԼԵ Թուին հայոց Սարգիս առաջնորդի ձեռքով, որ տնկել է նոյնպէս այգին և ընծայել վանքին: Կան նաև բազմաթիւ խաչքարեր՝ արձանադրութիւններով և գերեզմանաքարեր: Հաղպատաջրի վրայ կառուցուած քարեայ կամուրջի մօտ է վանքի ջրաղացատեղին:

Ահա երևում է և Կայեան բերդն իր զարմանալի տեսքով. կարծես մի օդային ամրոց լինի. կառուցուած է երեք կողմից անդնդախոր ձորերով շրջապատուած մի ապառաժոտ բլրի վրայ. մեր ճանապարհից երևում է միայն եկեղեցին և բերդի հարաւային կողմի պարիսպներն ու բուրգերը, Բերդի տեսքը տխուր յիշողութիւններ է արթնացնում մեր մէջ՝ յիշեցնելով Լօռուայ բերդի աւերակները...: Բարձրանում ենք զառիվայր նեղ լեռնային շաւղով և դժուարագնաց ժայռերով մագլցում դէպի բերդը. քանի առաջ ենք գնում, այնքան դժուարանում է ճանապարհը: Վերջապէս բարձրացանք աւերակ բերդի առաջին հանգիստեցնող բուրգի վրայ, որտեղից տեսարանը հրաշալի և բանաստեղծական է: Փչում է այն լարտեւ գով քամին, որ երբեմն գովացնում էր այդ բուրգերի վրայից կռուող քաջ հայ զինուորների տաքած ճակատը:

Երեք-քառորդ ժամ բարձրանալուց յետոյ արդէն բերդի պարսպի մէջ էինք. պարսպի շուրջը մի պտոյտ անելուց յետոյ սկսեցինք մեր մանրամասն դիտողութիւնները:

Կայեան բերդը գտնւում է Հաղպատի և Սանահնի միջավայրում, մի փոքր աւելի մօտ Հաղպատին. շինուած է Թերակղզու նմանութիւն ունեցող քարաժայռ բլրի վրայ: Արևելեան, արևմտեան և հիւսիսային կողմերից շրջապատուած է անդնդախոր ձորերով. արևելեան կողմից Հաղպատաձորն է, իսկ հիւսիսային և արևմտեան կողմից Զորագետն է հոսում. միայն հարաւային կողմից միանում է Որնակայ դաշտի հետ: Բերդը շրջապատուած լինելով ամուր պարիսպներով, բուրգերով և աշտարակ-

ներով՝ անառիկ են դարձնում նրան: Բարձրավանդակը փոքր տարածութիւն բռնելով՝ բերդն էլ հարկաւ փոքր է. պարսպի միջի տարածութեան երկարութիւնն է ընդամենը 175 արշին (125 արշինով պակաս Լօռուայ բերդի պարսպի երկարութիւնից). իսկ լայնութիւնը՝ եռանկիւնու վերջին ծայրին, որտեղ սահմանադժուում է թերակղզեանման բլուրը, 16 արշին է. ամենաբարձր տեղի լայնութիւնն 30 արշին է: Բերդը գտնւում է 800 մետր բարձր ծովի մակերևոյթից (200 մետր Սանահնից ցածր). ժամի 9 ին ջերմաչափը ցոյց էր տալիս 18 աստիճ. Բ.

Բերդի մէջ, արևելեան կողմը, հէնց պարիսպների շարքում շինուած է մի փոքրիկ եկեղեցի, սրբատաշ քարից, որ կառուցել է Հաղպատի առաջնորդ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը: Այդ եկեղեցու արևմտեան մուտքի ճակատին կալ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թվին ՈԶԲ (682 հ. և 1233 փրկչ.) կամաւն Աստուծոյ ես Տէր Յովհաննէս առաջնորդ Հաղբատայ քուեր որդի մեծի Պատրոնաց Զաքարէի և Իււանէի ի ժամանակի՝ որ եհաս սասանումն աշխարհիս մերոյ յանաւրէն Խորագմեանց ոչ գոյր տեղի ճապաստանի սբ. նշանիս և եղբարցս. հրամանաւ քեռւոյն իմոյ Իւանէի և որդւոցն իւրոց Աւագին և Շահնշահի որդւոյ Զաքարէի շինեցի զամրոցս և զեկեղեցիս Հաղբատայ սբ. նշանիս բազում աշխատութեամբ: Արդ եթէ ոք զսա ի Հաղբատայ հանէ թէ ի մեծաց և թէ ի փոքունց զինչ և իւրցէ պատճառաւ մարդն այն նզովեալ եղիցի ի մահուան և ի կենաց՝ լՊդամայ մինչև ի դալուստն «Քրիստոսի՝ ինչ նզովք կայ ի վերայ նորա. եղիցի ճերերեալ և տատանեալ որպէս Գայենի. և բաժին Յուդայի առցէ. և աւանդիչ հոգւոյ նորա Սատանայ լլիցի. և առաջնորդ սորա՝ որ կամաւոր նախանձու զկամ ծուլութեամբ կամ կաշառաւք զսա ի Հաղբատայ հանէ զվերագրեալ նզովքն առցէ և որք հաստատեն աւրհնին լՍատուծոյ, և պարտին ինձ Տէր

«Յովհաննիսի զԱստուածածնի տաւնի Գ. աւրն ի սմա պատարագն ինձ մատուցանել»:

Եկեղեցին կանգնած է չորս անսիւն կամարների վրայ, նման Հաղպատի Զգրաշէն եկեղեցուն. ունի դմբէթ. իւրաքանչիւր որմուժ կայ մի մի պատուհան. կաթուղիկէն նոյնպէս չորս պատուհան ունի: Եկեղեցու լայնութիւնը հարաւից-հիւսիս 4 արշին 5 վերշոկ է. երկարութիւնը, արեւելքից-արեւմուտք 7¹/₂, արշին:

1827 թուին սաստիկ երկրաշարժից կործանուած է այս եկեղեցու կաթուղիկէն ու քարերը թափուած են ձորը, բայց 1836-ին երեք հարազատ եղբայրներ՝ Մարգար, Վարդան և Յարութիւն Երզնկեանցները Եփրեմ վարդապետի ձեռքով նորոգել են տալիս կաթուղիկէն՝ նախկին ձևով: Յիշեալ բարեպաշտ եղբայրներից մէկը թաղուած է եկեղեցու հիւսիսային որմի տակ, արտաքուստ. տապանագրի վրայ արձանագրուած է.

«Ի ներքոյ վիմիս հանգչի մարմին Մարգարայ Երզնկեանց վերանորոգողի տաճարիս, որ ննջեաց ի «Տէր 1842 ամի ի հաս. 67 ամաց»:

Համբարձման և Վարդանանց տօնի օրը շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ ուխտաւորներ են գալիս այստեղ. Համբարձմանը գալիս են Հաղպատեցիք, իսկ Վարդանանց տօնին աւելի հեռաւոր գիւղերից: Ուխտաւորների համար եկեղեցու մօտ կառուցուած է քարուկրեայ մի յարկանի հասարակ շինութիւն:

Բերդի մէջ միայն եկեղեցին է կանգուն մնացել, միւս շինութիւնները բոլորն էլ հողի հետ հաւասարուել և միայն հետքերն են երևում. պարիսպներն էլ կիսով չափ քանդուած են, ներքին մասերն են մնացել միայն:

Ճշտութեամբ յայտնի չէ Կայեան բերդի սկզբնաւորութեան ժամանակը. յայտնի է միայն, որ գոյութիւն է ունեցել Լոռուայ թագաւորների ժամանակ և ինչպէս պատմութիւնից յայտնի է, Լոռուայ Դաւիթ Անհողին թագաւորը պաշտպանուել է այստեղ՝ թշնամու դէմ: Կայեան և Կայծան բերդերն լիջոււմ են իբրև Գրիգոր Մագիծտրոս իշխանի կալուածներ. այնուհետև եղել է Զաքարէ և Իւանէ սպասալարների սեպհակա-

նութիւն, որոնք զանազան ժամանակ պաշտպանուել են այստեղ թշնամիներէց: Ըստ պատմական տւանդութեան՝ Որնակ գիւղի վերին աղբիւրից ստորերկրեայ խողովակներով ջուր է բերուած եղել բերդը. մինչև այժմ էլ ցոյց են տալիս այն աւազանի հետքերը, որտեղ հաւաքուելիս է եղել աղբիւրի ջուրը. այժմ այդ տեղը լրացուած է քարով ու հողով¹⁾: Աղբիւրի հետքերն երեւում են նաև արտաքին պարսպի մէջ. այդտեղ կան խողովակներ, որոնց ուղղութիւնը դէպի ձորն է: Երբ Լօռու թագաւորութիւնն ընկնում է և երկիրը շարունակ ենթակալ է լինում թշնամիների յարձակմանը՝ Հաղպատի սբ. նշանը սովորաբար բերում են այս անառիկ վայրում պահում. շատ անգամ էլ շրջակայ գիւղերի բնակիչներն ապաստան են գտել այս փոքրիկ ամրոցի պարիսպների մէջ:

Բերդն իր եկեղեցիով գիւղացիների յորջորջմամբ կոչւում է «ՏԵՆԻԱՆԵ», որ երկու մեկնութիւն ունի. առաջինով բացատրւում է իբրև «Դրսնվանք» այսինքն Հաղպատից դուրս եղող վանք. երկրորդով այդ բառը համարւում է իբրև աղաւաղումն «Տես և անց» բառերի, որ իբրև թէ ստացել է իր անմատչելիութեան պատ-

¹⁾ Ջրի հաղորդակցութեան վերաբերեալ՝ Սանահնում մեզ պատմեցին հետևեալը. երբ Աբխազներն արշաւում են Դուգարաց աշխարհը՝ շատ տեղեր նուաճելով ու աւերելով մտնում են Լօռի և մեծամեծ վնասներ հասցնելով թէ գիւղերին և թէ վանքերին, պաշարում են նաև Կայեան բերդը: Բերդի մէջ ապաստանուածներն երկար ժամանակ դիմադրում են և չեն հնազանդում Աբխազներին: Աբխազները սաստիկ կատաղում, գնում են Որնակ և բնակիչներին անխնայ կոտորում. ապա բռնում են մի պառակի և ստիպում, որ յայտնէ բերդի գաղտնիքը. պառակն ուղեւորով իր գլուխն ազատել մահից՝ յայտնում է, որ նրանց ջրի պաշարը Որնակի աղբիւրներէն է գնում ստորերկրեայ անցքերով, և եթէ ջուրը կտրեն՝ բերդն անձնատուր կլինի: Աբխազները սպանում են պառակին, ջրի աղբիւրը կտրում և բերդում եղողներն անձնատուր լինելով բոլորը կոտորւում են: Ժողովրդական լեզուաբանութիւնն էլ Որնակ անունը բացատրում է «Որն է ակը» բառերով, այսինքն թէ մըն է բերդի աղբիւրի ակը, ակունքը:

ճառով: «Տես և անց» կոչումը լինում է նաև Զաքարիա սարկաւազ պատմագիրը:

Բերդից սիրուն պատկեր է ներկայանում դիտողի առաջը. արևմտեան և հիւսիսային կողմից կատաղութեամբ զոռտուով և ահռելի աշմուկ բարձրացնելով հոսում է Զորագետը. մերձակալ վայրերը ծածկուած են անտառներով և հնձած արտերով, իսկ հորիզոնում երևում են բարձրաբերձ լեռների գագաթները. լեռան լանջի վրայ, դէպի հիւսիս-արևմուտք, երևում է «Աթոռիկ» սիրուն կոչումն ունեցող տեղը, որ մի փոքրիկ բարձրաւանդակ է: Այդ բարձրաւանդակի վրայ երևում են աւերակ գիւղի հետքեր. այդ աւերակների մօտ, մի բարձր բլուրի վրայ երևում է Անդրէի վանքը, որ ինչպէս պատմում են, բոլորովին աւերակ է: Տխուր, տրտում աւերակ, զրկուած իր շուքից, իր մեծ վարդապետ Վարդան Բարձրբերդեցուց, որ առանձնացած այստեղ գրել է իր երկասիրութիւններն. այլ ևս չի լսում այդ սբ. վայրում նրա վարդապետական խօսքը. այժմ նրա ոսկերքը հանգչում են նոյն տեղում, ուր անցրել է իր կեանքի մեծ մասը՝ ուսուցանելով և վարդապետելով. մի կոփածոյ քարից շինած տապանաքար և մի համեստ խաչարձան զարդարում են նրա մոռացուած դամբարանը:

«... Առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոցն
« վարդապետին Վարդանայ, առաքէ առ կաթողիկոսն
« Կոստանդին ի Կլայն Հռովմէական և ինքն եկեալ ի
« Կայեանայ մենարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէ կոչէին,
« հանդէպ անառիկ բերդին Կայեանայ և անդ դադա-
« րեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին նմա
« վարդապետական բանին»: Կիրակոս պատմագիր:

Զորագետի սաստիկ վարար լինելու պատճառով զրկուեցինք այդ սուրբ վայրը համբուրելու բաղդից. շատ, շատ էինք ամիսոսում, բայց ինչ կարող էինք անել բնութեան դէմ:

Բերդի դիմացը, արեւելեան կողմից, ուղղահայեաց բարձր ժայռերի մէջ երևում են բազմաթիւ մեծ ու

փոքր այրեր, որոնցից մի քանիսն այնքան ընդարձակ են, որ թշնամու լարձակումների միջոցին ամուր բերդերի տեղ են ծառայել և բազմաթիւ անձինք և թանկագին իրեր են պահպանել հալածողների ձեռքից։ Այդ այրերից նշանաւոր է Զարեհի այրը, որ այժմ գիւղացոց բարբառով կոչոււմ է «Ջառնի էր»։ Այլը շրջապատուած է որմերով և բլրերով, անառիկ է։ մի երկրորդն էլ կոչոււմ է «Պարնի էր»։ Երկուսն էլ շինել է տուել Հաղպատի Զարեհ պալատաւոր իշխանը։ վերջին այրն այդ իշխանը շինել է տալիս յատկապէս իր ընտանիքի ապահովութեան համար։ դրա մէջը կայ քարեայ աւազան՝ ջրի պաշար ունենալու համար։ Այդ երկու այրերից բարձր, միապաղաղ ժայռի մէջ գտնոււմ է դժուարագնաց «ծակ այրը», որ գաղտնի և անպահով տեղ է եղել։ Այդ այրերից է պ. Ա. Երեցեանը 1873 թ. հանել բազմաթիւ հին մագաղաթեայ ձեռագրներ, որոնք երկար ժամանակ անձրևի և խոնավութեան մէջ մնալով՝ կրաշաղախ էին դարձել և քարացել։

Բացի այդ երեք նշանաւոր այրերից կան նաև բազմաթիւ մեծ ու փոքր այրեր, բոլորն էլ համարենք դժուար մերձենալի կամ թէ անմերձենալի ժայռերի, քարափների մէջ, ծերպերի գլխին։ Ինչպէս օրինակ «Խրամաձորի» քարայրը, «Ջրոց էրը», «Պնդոցը», որ միայն 300 մարդ կարող է տեղաւորել իր մէջ, «Լաստու էրը», «Կաթանքաէրը», «Ծակաքար» և այլն։ Մարդ զարմանում է և ափի ի բերան հիացած մնում՝ տեսնելով այդ անառիկ այրերը, որոնց ինչպէս ասում են՝ «դուշն իր թւովը, օձն իր փորովը» հազիւ թէ կարող լինէին մերձենալ։ Զարմանալի երկիր։ որ կողմը նայում ես՝ աւերակ, որ կողմը նայում ես՝ տաճար, որ կողմը նայում ես՝ մատուռ և այլ։ բայց բոլորն էլ կործանուած կամ կիսակործան, անտէր, անխնամ, ամալի։ հարելըաւոր կրօնաւորների փոխարէն այժմ միայն մողէսներն ու չղիկներն են ել և մուտ անում այդ սրբազան և արիւնաներկ վայրերում։ ջերմ սրտերից բըղխած աղօթքների փոխարէն չարագուշակ բուռի ձայնն է

միայն լսուում. ականայ յիշում ես բանաստեղծի ճշգրիտ նկարագրութիւնը.

«Որ կողմը նայես տխուր տեսարան,
«Որ կողմը դիտես աներակ միայն
«Կամ հրաշալի սբ. եկեղեցեաց
«Կը տեսնես դու լոկ գմբէթը մնացած,
«Կամ մեծակառոյց ի հիմանց ի վեր
«Կիսաւեր կանգնած են ապարանքներ...»:

«Մայր Արաքսի» սրտայոյզ երգով մեր վերջին հրա-
ժեշտը տուինք այս նուիրական սրբավայրերին, որ տը-
խուր յիշատակներ էին արթնացնում մեր սրտերում: Ա-
րաքսի փոխարէն մեր առաջը հոսում էր նրա կրտսեր
եղբայրներէն մէկը, Զորագետը, որին վիճակուած էր ոչ
պակաս տխուր դեր կատարել. քանի՛, քանի՛ սրտաճըմ-
լիկ տեսարանների է անխօս վկայ եղել, քանի՛, քանի՛
անգամ է բռնադատուել կուլ տալու իր հարազատ որ-
դոց արիւնը. քանի՛, քանի՛ աւարառութեանց և սրա-
ծութեանց է տխուր հանդիսատես եղել՝ իր դարաւոր
գոյութեան ընթացքում: Արաքս, ինչո՞ւ ձկանց հետ
պար չես բռնում մանկական... Բայց զուր էինք Զո-
րագետից պատասխան սպասում. նա կարծես աւելի ու
աւելի էլ վրդովում, «մէջքը ուռցնում» և բարկա-
նում մեզ, «խիզախ, անմիտ պատանիներէս վրայ, որ
վրդովում, նորոգում» ենք նրա բիւրաւոր ցաւերն ու
վշտերը...:

Տխուր և տրտում քայլերս ուղղեցինք դէպի վեր.
բարձրանում ենք մի սարսափելի ապառաժուտ ճանա-
պարհով, ուր եթէ ոտքդ սահի՝ անդունդը կգլորուես.
այդ քարերիցն էլ ազատուելով՝ հասանք լեռնադաշտի
եզրին, որ կոչւում է Հակառակամուտ:

Հակառակամուտ. հետաքրքրական տնուն և ճիշտ
որ այդ տնունն իր հետաքրքրական պատմութիւնն ու-
նի: Այս տեղը համարում է այն պատմական վայրը,
ուր հռչակաւոր Գրիգոր Տուտէորդի եպիսկոպոսը գլորել
տուեց Մինաս եպիսկոպոսին իր ջորիներով. պատճառը
հետեւեալն էր. Զաքարէ և Իւանէ սպասաւարները, որ
վրաց արքունի ծառայութեան մէջ էին և մեծ հռչակ
էին ստացել այդ միջոցին իրենց քաջագործութիւննե-
ւորութեան.

րով՝ թուղթ են գրում Յովհաննէս կաթողիկոսին և Լևոն թագաւորին, որ իրենց թուլ տրուի զօրաբանակի մէջ ունենալ շարժական սեղան և խնդրում են նոյնպէս, որ սբ. Աստուածածնայ վերափոխման և սբ. Խաչի տօներն էլ ըստ վրաց ծիսի կատարել տան իրենք: Թա գաւորը և Դաւիթ կաթողիկոսը ժողով են գումարում Սիս քաղաքում 1204 թուին այդ խնդրի առթիւ և միասին խորհրդակցելով՝ ուժը կանոններ են մշակում և ուղարկում Ջաքարէ իշխանին. իսկ Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ Հռոմկայումն էր նստում, ուղարկում է եկեղեցանման մի շարժական վրան, մարմարեայ սեղանով և այլ և այլ եկեղեցական սպասներով, նմանապէս և մի եպիսկոպոս Մինաս անունով, քահանաների, դպիրների, սարկաւազների հետ միասին, որոնք գալով Լոռի քաղաքը՝ ներկայանում են Ջաքարէին և տալիս նրան կաթուղիկոսական ընծաներն ու հրամանաթուղթը: Գալիս են նոյնպէս Դաւիթ կաթողիկոսի ու թագաւորի դեսպանները և ներկայացնում ժողովի վճիռները: Ջաքարէն ուրախանում է իր ցանկութիւնն իրադործուած տեսնելով և հրամայում է շուտով ժողով գումարել նշանաւոր եկեղեցականներից՝ Սսի որոշումները վաւերացնելու և իրագործել տալու համար: Ժողովին ներկայ են լինում արևելեան նշանաւոր բարձրաստիճան հոգևորականներ՝ ինչպէս օրինակ Հաղպատի եպիսկոպոս Գրիգոր Տուտէորդին, Բջնոյ Վրթանէս եպիսկ., Անույ աթոռակալ Սարգիս եպ., Կարուց Յովհաննէս եպ. և այլն. նոյնպէս և նշանաւոր վարդապետներ և վանահայրեր. ինչպէս օրինակ. Մխիթար Գօշ, Իգնատիոս, Ստեփաննոս, Վարդան և Դաւիթ քուրացիք, Սանահնի վանահայր Յովհաննէս և բազմաթիւ գիտնական քահանաներ ու աշխարհական անձինք: Երբ իմացուեց կաթողիկոսի և թագաւորի հրամանի բովանդակութիւնը՝ ժողովականներից ոմանք ընդունեցին այդ, ոմանք մերժեցին, որից և խռովութիւն ծագեց և ժողովը ցրուեց՝ առանց մի որոշ եղրակացութեան գալու: Այստեղ էր, որ Խաչատուր Տարօնեցին առաջին անգամ երգեց իր հեղինակած «Խորհուրդ խո-

րին» տաղը: Այդ ժողովից լետոյ Զաքարէ իշխանը Մինաս եպիսկոպոսին ուղարկում է Հաղպատ, որ նոր կանոնների համաձայն պատարագ մատուցանէ: Գրիգոր Տուտէորդին լսելով նրա գալը, մարդիկ է ուղարկում նրա առաջ, որոնք բերով ծեծում են նրա հետ եկած պաշտօնեաներին, իրեն Մինասին մահամերձ վիրաւորում, իսկ ջորիներն իրենց բեռներով ձորն են գլորում և սատակեցնում: Մինասին այդ դուրսեամբ տանում են Զաքարէի մօտ, որ սաստիկ բարկանում և սկսում է հալածել Տուտէորդուն, բայց սա կարողանում է ազատուել նրա ձեռքից՝ փախչելով Կարսայ կողմերը: Ահա այդ պատմական անցքից լետոյ այս վայրը կոչւում է «Հակառակա մուտ», իսկ դրա շուրջն եղող հողերը մինչև այժմս էլ կոչւում են. «Հակառակայ հողեր»:

Այս աւանդական-պատմական վայրում փոքր ինչ հանգստանալով՝ շարունակեցինք մեր ուղին դէպի Սանահին. մառախուղը հետզհետէ սարերի զազաթներից ցած իջնելով՝ տարածւում էր և անձրև նախագուշակում: Վերջին անգամ երեսներս լետ դարձրինք՝ մի անգամ էլ տպաւորելու մեր սրտերում այսօրուայ տեսածները: Թէև ոսկեփայլ արևը ծածկուած էր մռայլ ամպերի տակ, բայց և այնպէս գեղեցիկ էր տեսարանը: Զորագետը կարծես զայրացած՝ իր կատաղի ալիքները խփում էր մերթ ժայռի կրճքին, մերթ հաստաբուն ծառերին, հարուածում էր այս և այն կողմը և անդադար փրփուրի կոյտեր արձակելով՝ առաջ էր գնում ուղոր-մուրը ճանապարհներով: Ալիքների կատաղի աղաղակներին արձագանք էին տալիս դատարկ այրերն ու կուսական անտառները:

Երբ հասանք Աստուածածնայ ձորի գլուխը, ամպերն աւելի խտացան, մառախուղը մօտեցաւ մեզ և մինչև «Խեչէրկուտ» հասնելն արդէն սկսեց անձրևել: Անձրևը մեզ առանձին դժգոհութիւն չպատճառեց, որովհետև համարեա թէ մօտեցել էինք մեր բնակարանին. զոյգ-զոյգ կանգնեցինք և երգով ու երաժշտութեամբ մտանք գիւղը. ճանապարհին գիւղացիները սիրով ողջունում էին մեզ: Մտանք վանքի պարիսպը. ար-

դէն կէսօրից անց էր: Ուրախ տրամադրութեամբ ցած գրինք մեր ուսերից մաղախները, հանեցինք տրեխները և մեր սովորական ամենօրեայ զգեստները հագնելով՝ հանգստացանք և համեմատութիւններ էինք անում Հաղպատի և Սանահնի վանքերի շինութեան և ճարտարապետութեան վերաբերութեամբ: Այսպիսով վերջացաւ մեր չորեքօրեայ ճանապարհորդութիւնը՝ թողնելով մեր սրտերում անջնջելի յիշատակներ:

17 ՕԳՈՍՏՈՍԻ, շաբաթ. Սանահն:

Զբաղուած ենք Հաղպատի գիտողութիւնները գրի անցնելով. աշխատում ենք վերջացնել մինչև ամսոյս 20-ը, որովհետև որոշուած է արդէն, որ այդ օրն անպատճառ ճանապարհ պէտք է ընկնենք դէպի Տիփլիս: Թէպէտ դժուարանում էինք բաժանուել այս սուրբ վայրերից և աշխատում էինք, որ մի քանի օր ևս կարողանանք այստեղ անցնել, բայց նշանակեալ օրից չէինք կարող ուշանալ, որովհետև մեզնից մի քանիսը վերաքննութիւն ունէին:

Սանահնի յիշատակն աւելի խորը տպաւորելու համար մեր սրտերում՝ ուխտել էինք, որ սբ. Աստուածածնայ տօնին անպատճառ ամենքս միատեղ այս պատմական սրբավայրում սբ. Հաղորդութիւն ընդունենք: Այսօր է հէնց այդ տօնի նաւակատիքը. առաւօտետն ժամերգութիւնից յետոյ խոստովանուեցանք և սպասում էինք պատարագի սկսուելուն: Շուտով զանգերը հնչեցրին և սբ. պատարագն սկսուեց. պատարագին էր արժ. վանահայրը. մեր երգօցիկ խումբը երգում էր, մեզնից մի քանիսն էլ դպրութիւն էին տնում: Եկեղեցին լի էր ուխտաւորներով և տեղացիներով: Դաստիարակի և վերականգնի հետ միասին ամենքս մեծ երկիւղածութեամբ մօտեցանք սբ. սեղանին և ճաշակեցինք Քրիստոսի արիւնն ու մարմինը՝ մեր սրտերում խոստանալով՝ կատարել Նրա պատուիրանները և հետեւելով Նրա օրինակին՝ լինել համեօտ, հնազանդ, բարեբարոյ, աշխատասէր և ուսումնասէր: Չաշին մեզ սեղանակից:

էին՝ սրբազան Վարդան արքեպիսկոպոսը, արժ. վանահայրը, գիւղի քահանան և Որնակի ծխատէրը, որ եկել էր Սանահին խոստովանուելու, որպէս զի միւս օրը պատարագ մատուցանէ իրենց գիւղում: Ուրախ և համեստ զուարճութեամբ անցկացրինք այս օրը:

18 Օգոստոսի, 1887:

Այսօր սովորականից վաղ արթնացանք և վերկացանք, որովհետեւ սբ. Աստուածածնայ տօնն է. շտապեցինք երեսներս լուանալու աղբրի սառնորակ ջրով, որպէս զի առաւօտեան ժամերգութեանը ներկայ լինինք: Բայց մեր շտապելը զուր էր. գիւղի կանայք ու աղջիկները մի մի կուժ ուսերին՝ հաւաքուել էին աղբրի գլուխին. մէկը գալիս էր, միւսը գնում. հազիւ էր մեզ էլ մէկ մէկ հերթ հասնում: Մի կերպ լուացուեցինք և շտապեցինք եկեղեցի: Եկեղեցին հետզհետէ լցւում է ուխտաւորների բազմութեամբ. պատարագից առաջ հանգիսաւոր երգեցողութեամբ վանքի սրբութիւնները դուրս բերին խորանից և կարգով բազմեցրին բեմի վրայ: Պատարագն ու խաղողի օրհնութիւնը վերջացաւ. ուխտաւորները մի քանի հատիկ օրհնած խաղողից վերցնելով՝ դուրս եկան և սկսեցին մորթել ու եփել իրենց բերած մատաղացուն և բաժանել: Ուխտաւորների մեծամասնութիւնը մերձակայ գիւղերից լինելով՝ այսօր և եթ վերադարձան իրենց բնակավայրերը: Պատարագի վերջը, երբ քահանան կարգում էր սբ. աւետարանը, մի կին եկաւ և չոքեց քահանայի առաջ, լետոյ քահանայի հետ մտաւ խորանը և վերջինս էլ քահանայական զգեստ ու փելոն չմնաց, որ չածէր նրա վրայ. մեր հարցմանը՝ թէ ինչ է նշանակում այդ, պատասխանեցին թէ այդ կինը «հրեշտակակոխ» է եղել և այդպիսով պէտք է բժշկուի...:

Ճաշից լետոյ, երբ ուխտաւորներն արդէն ցրուել էին, մեզնից շատերն ըստ սովորականին, գաւթի նշտարանների վրայ նստած՝ գրում էինք. ներս մտաւ մի հասակաւոր կին և տեսնելով մեր պարապմունքը՝ զարմանքով ու հետաքրքրութեամբ հարցրեց թէ ինչ ենք

գրում. մեզնից մէկը պատասխանեց. երբ նա իմացաւ, որ մեր ճանապարհորդութիւնները մասին ենք գրում, ասաց. «ինչ որ լաւն է՝ էն կգրես, ինչ որ վատն է՝ էն մի գրի՛ր, որդի»։ Երբ մեզնից պատասխան ստացաւ՝ թէ ցայժմ գիւղացիներից բացի յարգանքից ու պատուից ոչինչ վատ բան չենք իմացել, շարունակեց. «Աստուած տալ էդպէս լինի. Աստուած տալ, որ ուրախ սրտով գընաք մեր երկրից»։

19 Օգոստոսի, Երէնշաբթի:

Մեռելոցը մեր եկեղեցու աւանդական ծէսերից մէկն է, որ հաւատարմութեամբ պահպանել է թէ մեր եկեղեցին և թէ ժողովուրդը. ամեն մի պարտաճանաչ հայ իր պարտաւորութիւնն է համարում մեռելոց օրը օրհնել տալ իր հին ու նոր ննջեցելոց գերեզմանները։ Որքան որ մարդկային սիրտը, ժամանակի ընթացքում, բուժուում է մերձաւոր սիրելի անձանց մահուամբ պատճառած խորին ու ծանր վշտերից, այնուամենայնիւ մեռելոցի օրը լիշուում են շատ վաղեմի վշտեր ու արտօսւրներ. ահա այդ վերանորոգուած վշտերից թիթեւանալու և ննջեցեալների վերջին մնացորդներին յարգանք մատուցանելու համար՝ օրհնել ենք տալիս ննջեցելոց գերեզմանները և «Աստուած ողորմի հոգուն» սրտասանում՝ մեր վշտացած սրտի խորքերից։

Եթէ խորին վշտով համակուած և գլխներս կորացրած կանգնում ենք ամեն մէկս մի առանձին հոգակութի առաջ և ողբում մեր ծնողի, եղբոր, քրոջ, ազգականի, ընկերի ու բարեկամի լիշատակը, որքան առաւել է լինում վիշտը և ընդհանուր, երբ ամենքս միասին կանգնում ենք մի որոշ և անշուք դամբարանի առաջ, որի մէջ ամփոփուած աճիւնը չէ. պատկանում մեր ազգականին կամ բարեկամին, այլ Երկրի մի պատմական անձին, որի անունը դարից դար լիշուում և աւանդուում է սերունդէ սերունդ. այսպիսի դամբարանը մեզ մի անհատի կարճատեւ կեանքի հանգամանքները չէ լիշեցնում միայն, այլ ամբողջ պատմական դէպքեր և

ազգի ու հասարակութեան համար ճակատագրական իրողութիւններ, անջնջելի և անմոռանալի գործեր:

Գլխարկներս ձեռքներիս, գլուխներս խոնարհած, շատերիս աչքերը արցունքով լի և տխուր հալեացքով կանգնած ենք երկու արքայական անշուք և խոտերով ծածկուած դամբարանների առաջը. Ո՛րքան տխուր լիշողութիւններ. որքան դառն է ճակատագրի խաղը. այն անձը, որ մի օր ամբողջ երկիր էր կառավարում, որի մէկ խօսքը բաւական էր ամբողջ ապարաններ և փառաշէն տաճարներ կառուցանելու համար, որի համար ամենքը պատրաստ էին զոհել իրենց ինչքն ու անձը, այսօր ամենքից մոռացուած, ամփոփուած է իր շինած հրաշակերտ եկեղեցու պատի տակ. արշինաչափ բարձրութիւն ունեցող խոտն ու ճինճաբը թագքերել են իրենց մէջ դամբարանի տապանաքարը, որի վրայ դրոշմուած է արքայի անունը: Գուգարաց աշխարհի արքայ Կիւրիկէի և նրա ամուսին թագուհու գերեզմաններն են, որ օրհնել ենք տալիս:

Այսօրուայ տխուր լիշողութիւնները և դրանց առիթ տուող ննջեցեալների պատմական գործերը զբաղեցրին մեզ մինչև ճաշ: Չաշից յետոյ մի փոքր հոնգստացանք և սկսեցինք պատրաստութիւններ տեսնել վաղուան համար: Վաղը պէտք է վերջին հրաժեշտը տանք Սանահին և ուղևորուենք գէպի Տփլիս. այս հանգամանքն ևս առիթ տուեց մեր տխուր տրամագրութեան շարունակուելուն: Երկու ամսուայ ընթացքում անպէս սերտ սիրով էինք կապուել այս սուրբ վայրերի հետ, որ դժուար էր թուում մեզ նրանցից բաժանուելը: Տըխուր էինք, որ պէտք է թողնէինք այս գեղեցիկ տեղերը, որոնց հետ կապուած էին մեր ամենալաւ լիշողութիւնները. ով ապրել է գիւղում, ով զգացել է գիւղական անպաճոճ, պարզ կեանքի քաղցրութիւնը, ով ընդունել է գիւղացու սրտաբուրդի հիւրասիրութիւնը, ով ապրել է բնութեան այս հրաշալիքների գրկում, զմալել նրա գեղեցկութեամբ, դժուար թէ յօժարութեամբ բաժանուի այդտեղից, նա մանաւանդ երբ այդ վայրերի ամեն մի անկիւնը անցեալ փառքի լիշողութիւն-

ներն է արթնացնում, երբ ամեն քայլափոխում տեսնում ես նախնեացդ մեծագործ և հոյակապ շէնքերի աւերակները:

Տխուր էինք, որովհետև պէտք է թողնէինք հայրենիքի գեղապանձ լեռներն ու դաշտերը, հովիտներն ու ձորերը, խիտ, կուսական անտառներն ու խոխոջուն գետակներն ու առուակները. էլ չպէտք է խմէինք նրա սառնորակ աղբիւրների քաղցրահամ ջրերը, չպէտք է ծծէինք նրա առողջարար և անուշ օդը. այլ ևս չպէտք է տեսնէինք հայրենեաց լուիկ ու մնջիկ լիշտակարանները, նախնեաց սառը զիրիմներն ու հրաշակերտ ձեռագործները...:

20 Օգոստոսի, երեքշաբթի:

Երկնքի ընդարձակ տարածութեան վրայ ալիքների նման լողում էին պարզ ու սպիտակ ամպերը. արեւը վաղուց արդէն բարձրացել էր հորիզոնից և իր ոսկեփայլ ճառագայնները սփռել ամենայն կողմը. վանքի եկեղեցիների գմբէթների ոսկեգոյն խաչերը փալփլին էին տալիս և նայողի աչքը խրտղութեցնում: Գիւղն էլ վաղուց արթնացել էր. արդէն ծխում էին գիւղացիների թոնիրներն ու օջախները, որոնց գլխին կանգնած համեստ հարսները կերակուր էին պատրաստում: Իւրաքանչիւր գիւղական խրճիթի առաջ եղած կալերից ուրախ երգեր էին հնչում. կախողները խրախուսում, եռանդ էին ներշնչում կալում կամներին լծուած ձիաներին ու եգներին. «կալ արա, դարման արա, եզր ջան. դարմանը քեզ, ցորենն ինձ արա, եզր ջան»:

Վանքի պարիսպների շրջանակումն էլ անսովոր կենդանութիւն և իրարանցումն էր տիրում. մէկը բեռն էր կապում, միւսը ձիու վրայ բարձում, երրորդը արկղները միմեանց յարմարացնում, չորրորդը պարաններ բերում, հինգերորդը հակները համարում և ալլն. մէկն էլ այդ բոլորին զանազան պատուէրներ ու հրահանգներ էր տալիս: Այդ բոլորը մեր ճանապարհորդա-

կան պատրաստութիւններն էին և հրահանգներ տուողը մեր վերակացուն էր:

Մեր բնակարանումն էլ վաղուց արդէն ամենքը ոտքի էին. վերջին անգամ վանքի աղբիւրի սառնորակ ջրով երեսներս լուսնալուց լետոյ՝ սկսեցինք մեր պատրաստութիւնները տեսնել. մէկը իր գրքերն էր կապում արկղի մէջ, երկրորդը մախաղը կարգի բերում, երրորդը զգեստները դարսում, չորրորդն իր սիրելի, բայց այժմ խղճալի դարձած տրեխների դարդն էր քաշում և ծակում տեղերը կաշուի կտուրներ դարսում, հինգերորդն լիշատակարանն էր պատրաստում ճանապարհի համար և մատիտի ծայրը սրում, վեցերորդը գլխարկի արևակալը կպցնում և ալն. մէկ խօսքով ամենքս բանի էինք:

Մեր բեռների համար ընդամենը 7 ձի էր հարկաւոր մինչև Օձուն գիւղը, բայց դարձեալ մի ձի պակասեց. «տիրացու ջան, դիմում է գիւղացիներից մէկը մեզ, մի թեթև բեռն ա մնացել, համա ձի չի ճարւում, մի հարցրէք վրժապետից, ես մի ղօչաղ էշ ունիմ, կլ՞ որ նրա վրայ բարձնէք»: Այդ մնացած բեռն էլ «ղօչաղ» իշի վրայ բարձելով՝ ճանապարհ ձգեցինք:

Երկու ժամից լետոյ մենք էլ ամենքս պատրաստ՝ սպասում էինք դաստիարակի հրամանին. ճիշտ ժամի 9-ին հրաման տրուեց զոյգ զոյգ կանգնելու և դաստիարակը մի քանի ջերմ խօսքերով յայտնեց, որ թողնում ենք այս սրբազան վայրերը. հաղորդեց նոյնպէս մեր այս ճանապարհորդութեան ծրագիրը: Ապա մտանք Ամենափրկիչ եկեղեցին և ամենքս էլ մեծ երկիւղածութեամբ ու պատկառանքով շրթունքներս մօտեցրինք Մեծ Հայրապետի, Սքանչելագործ սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի և սբ. Յովհան Օձնեցու աջերին. վերջին անգամ կարօտով նայեցինք սբ. տաճարի ամեն մի անկիւնը՝ մեր սրտերում անջնջելի տպաւորելու համար. վերջին անգամ՝ հրաժեշտ տուինք լուռ արձաններին, սառը շիրիմներին ու խաչքարերին: Սրբազան Վարդան Արքեպիսկոպոսը շուրջաւոր վրան ձգած՝ սբ. մասունքով պահպանիչ ասաց մեր գլխին և ապա շարունակեց. «Դուք էք ազգի ապագայ յօյսը, աշխատեցէք և եղէք ազգի հաւատարիմ զաւակ-

ները. ուսման մէջ յառաջադիմեցէք. թէ այժմեանից ուսում չառնէք և չպատրաստուէք մեր ազգի համար, էլ ապագայի վրայ յոյս չենք կարող ունենալ: Եղէք Ներսէս Ե. կաթողիկոսի արժանաւոր դաւակները: Տէր ընդ ձեզ. բարով եկաք, բարով էլ գնաք. Ստուած ձեզ բարի ճանապարհ տալ. ողջ լինէք. օրհնեալ եղերուք, ամէն»։ Ենորհակալութեամբ ծերունազարդ Սրբազանի ամբողջ համբուրելով՝ դուրս եկանք եկեղեցուց։ Բակում սպասում էին մեզ գիւղացիներէից շատերը. չէր կարելի առանց զգացուելու լսել գիւղացիների ջերմ բարեմաղթութիւնները և սրտաբուլի «երթաք բարով»ը։ Նրանք ցաւելով ասում էին. ձեր գնալը զգալի կլինի մեզ համար, ճանապարհորդութիւնների ժամանակ երբ դուք հեռաւում էիք այստեղից, կարծես թէ գիւղը դատարկուում էր. օրուայ ծանր աշխատանքից լեռով ձեր երգերի քաղցր ձայների տակ էինք հանգստանում. որքան ժամանակ է, որ կարգին խմբական երգեցողութիւն չէինք լսել եկեղեցում. դուք որ եկաք, կերակի օրերը մեզ համար մեծ տօնի կերպարանք ստացան... և այլն։ Մենք շնորհակալութիւն էինք յայտնում և ցաւում, որ երկար չենք կարող մնալ։ Գիւղացին առհասարակ չէ կեղծում, սրտի զգացածն է միայն խօսքով արտայայտում. միայն ցաւելով պէտք է ասել, որ այդ գովելի վարքն ու բարքը մեծ և քաղաքից մօտ եղած գիւղերում հետզհետէ անյայտանում է. նախնի պարզ և համեստ կենցաղավարութեան տեղ բուն են դնում շռալուծիւնը, նորածնութիւնը և այլ քաղաքակրթութեամբ ախտեր։

Վերջին անգամ հրաժեշտ տալով մեզ շրջապատողներին, երաժշտութեան և քայլերգի որոտընդոստ հրնչիւններով դուրս եկանք վանքի պարսպից և գիւղի միջով ուղևորուեցինք դէպի ձորի գլուխը. բոլոր գիւղացիները, մեծ թէ փոքր, դուրս էին եկել իրենց կաշերը և յարգանքով ողջունում և ընդունում էին մեր մեծաք բարովները։ Գիւղից դեռ չդուրս եկած՝ մի ձայն լսեցինք և յետ նայելով տեսանք, որ ետևներեցս վազում է գիւղի քահանան, ծեր Տէր Յովհաննէսը. նա փարաջան մի կողմը ձգած, թևերը վեր քաշած, գլխին մի թե-

Թեև աղյուլի կապած, արևի կիզիչ ճառագայթների տակ կալ էր կալսում և մեզ տեսնելով՝ գալիս էր հրաժեշտ տալու:

Տէր հայրը չնայելով իր հասակին, նա մօտ 70 ամեայ ծերունի էր, դեռ չէր կրում իր վրայ ծերութեան կնիքը. նրա մազերը դեռ ևս բոլորովին չէին սպիտակել. նրա դէմքին նայողը 45 50 տարեկան կկարծէր: Թէև մէջքը մի փոքր ծռուել էր, բայց կնճռոտած ճակատը և արևից այրուած ու սևացած երեսը համակրելի էր. դէմքն օժտուած էր հայկական քթով. ձեռքերը ջլոտ և ոսկրակազմ էին: Նա իր որդու հետ միասին մօտենալով մեզ՝ «պահպանիչ» և «Տէր ուղղեա» ասաց և բարի ճանապարհ մաղթեց մեզ. երբ համբուրում էինք ծերունի քահանայի աջը և հեռանում, նրա աչքերի մէջ արտօսւներ երևացին: Մենք նորից հնչեցնելով մեր քայլերգը, շարունակեցինք մեր ուղին և շուտով հասանք ձորի գլուխը, որտեղից մի վերջին անգամ էլ հայեացք ձգեցինք վանքի ու գիւղի վրայ և սկսեցինք ցած իջնել դէպի ձորը. հետզհետէ ծածկուեցան մեր աչքից վանքը, գիւղը, անտառապատ լեռները և մենք մեզ զգացինք դէպի ձորն իջնող ժայռերի մէջ: Թէպէտ շատ անգամ էինք իջել ու բարձրացել այս ժայռոտ քարկապները, բայց երբէք այնքան գեղեցիկ չէր թուացել մեզ, ինչպէս այս անգամ: Այս նեղ շաւղի դժուարագնացութեան հետ վաղուց արդէն հաշտուած լինելով՝ արագ ցած իջանք և անցնելով Նանայի կամուրջը՝ հանգստացանք Զորագետի միւս ափին գտնուող ընկուզենու ստուերում: Այդ միջոցին դաստիարակը մի փոքր լետ էր մնացել և դիտում էր կրկին, արդէն մի քանի անգամ խմբովին դիտած, Նանայի հրաշակերտ, հնադարեան և կամարակապ կամուրջը, որի լայնածաւալ կամարի տակով ահռելի դղրդիւնով անցնում վազում է Զորագետը կամ Դէբէտը: Մենք ուզեցինք առիթից օգուտ քաղել և խորհրդակցելով՝ վճռեցինք ուրախ ցուցերով ընդունել նրան. հէնց կամուրջն անցաւ նա թէ չէ, ամենքս «կեցցէ» աղաղակներով ու հրացանաձգութեամբ դիմաւորեցինք նրան և ուրախ բացագանջութիւններով մեր

մէջ առանք... : Կէս ժամի չափ ընկուզենու ստուերում հանգստանալուց և զուարճանալուց յետոյ՝ զիմեցինք մօտիկ գտնուող, մեր դպրոցի նախկին սան, պ. Միխակ Արղութեանի այգին, ուր Սանահնի արժ. վանահայր Գեղամ վարդապետը հրաժեշտի ճաշ էր սպասարարել մեզ համար:

Ձորագետի ափերին են տարածուած Սանահնի այգիները. գիւղացիների արդեանց աղբիւրներից մէկն էլ այգին է. բայց մեծ մասամբ խնամքով չեն պահուում. պտղատու ծառերից իրենց քանակութեամբ առաջին տեղն են բռնում դամբուլի, ծիրանի, տանձի, խնձորի, դեղձի և թթի ծառերը. խաղողը մինչև սեպտեմբեր հագիւ է հասնում և այնքան էլ քաղցր չէ լինում. այգու տէրերը շահուում են այդ պտուղները և բանջարեղէններ ծախելով. գինի շատ չէ լինում և թթու է:

Նստեցինք այգու մեծ թթենու ստուերի տակ. սփռոցի տեղ գետնի վրայ տարածեցինք ընկուզենու լայն տերևները և վրան դարսեցինք հաց ու պանիրը և այլ Աստուծոյ տուած կերակուրները. այդ միջոցին լանկարձ մեր առաջը տնկուեց մի կիսամերկ ծերուկ և դաստիարակի առաջը դրեց մի շարան թարմ ձուկը «փէշքաշ ա» ասելով. նա հագած ունէր մի վարտիկ և մի պատառոտած չուխայ, որի տակից երևում էր նրա յաղթանդամ մարմինը. գլխին հագած ունէր մի հնացած, կարմիր տաճկական ֆէս: Դա Սանահնի դալլաքն էր և այդ ձուկն էլ որսալով Ձորագետում՝ պատուեց մեզ: Չաշը բաւականին ուրախ անցաւ. փորած վարունգը, որ ծառայում էր գինու բաժակի տեղ, մի քանի պտուղներ արաւ, որի միջոցին անպակաս էին կենացներն ու բարեմաղթութիւնները: Երբ դաստիարակի կենացն առաջարկուեց, նա բաժակ ի ձեռին մօտաւորապէս հետևեալն արտասանեց. «Սիրելի՛ սաներ, սրտանց շնորհակալ եմ ձեզնից. դուք մեր այս առաջին դպրոցական ճանապարհորդութեան ընթացքում վարուեցիք գիտակցօրէն և ամեն տեղ ձեզ լաւ պահեցիք, թէպէտ ձեզնից մի քանիսը սկզբում, կարգապահութեան ընտելացած չլինելով, մի փոքր խանգարում էին ընդհանուր

գիսցիալինան, բայց նրանք էլ շուտով զգաստացան և իրենց ընկերների բարի օրինակին հետևեցին: Ճանապարհորդութեան և նա մանաւանդ խմբովին ճանապարհորդութեանց միջոցին ամենաառաջին պայմանը յաղող կերպիւ նպատակին հասնելու համար՝ ընդհանուր կարգապահութիւնն է. եթէ կարգապահութիւնը խանգարուի և ամեն մէկն ուզենայ իր ցանկացածն անել, ոչինչ չի դուրս գալ: Ձեր կարգապահութիւնն անհրաժեշտ էր նաև մի ուրիշ տեսակէտից. դուք շրջում էք հալ ժողովրդի գիւղական դասակարգի մէջ, որ որքան բարեսիրտ և անկեղծ է, այնքան էլ տգէտ և յետ մնացած. ահա՛ դրանք պէտք է ձեր կարգապահութիւնը տեսնելով՝ օրինակ առնէին ձեզնից, որովհետև տգէտ և անգարգացած անձի վրայ ամենից առաւել օրինակն է ազդում. ես անկեղծ կերպով հաւատացած եմ, որ եթէ ձեր ընդհանուր կարգապահութիւնը չլինէր, դուք մեր հայրենակից գիւղացիների յարգանքը չէիք կարող վալելել այն չափով, որչափով որ բարեբաղդաբար վայելեցիք ամօն տեղ: Դուք ձեր վայելուչ գիրքով, դէպի հայկական սրբութիւններն ու տաճարները տաճած պատկառանքով՝ ամեն տեղ գրաւեցիք գիւղացոց համակրութիւնը. նրանք տեսնելով ձեր, այսպէս ասած, ուսում առած քաղաքացիների վերաբերմունքը՝ դէպի տեղական սրբութիւնները, աւելի ևս խրախուսւում էին իրենց աւանդական և կարծես թէ բնազդման շնորհիւ տաճած երկիւղածութեան և պատկառանքի զգացմունքների համար:

Այս ճանապարհորդութիւնների միջոցին դուք առիթ ունեցաք անձամբ տեսնելու և շօշափելու այն սրբազան վայրերը, որոնց անունները սովորել էիք հայոց և եկեղեցական պատմութեան դասընթացում. այն անունները, որ բիւրաւոր ուրիշ անունների հետ ի միասին իբրև լոկ բառեր էին ներկայանում ձեր շօշափութեան մէջ, այժմ մարմնացած և կենդանի պատկերներ դարձան ձեզ համար և երբէք չէք մոռանալ, այն պատմական անձանց գործերը, որոնց դամբարանները ձեր աչքով տեսաք, ոյլ ևս չեն ջնջուի ձեր լիշտ-

ղութիւնից: Այժմ ձեր հայրենիքի մի մասի, Գուգարաց աշխարհի մասին խօսելիս կամ կարգալիս ձեր աչքի առաջ չի ներկայանալ քարտէզի մի անկիւնը, այլ իսկական հողն ու լեռը, գետն ու դաշտը, գիւղն ու վանքը, գիւղացին և իր քրտնաթոր աշխատանքը:

Այս ճանապարհորդութիւնն առաջին կազմակերպուած դպրոցական ճանապարհորդութիւնն է Կովասում. ուսանող ժամանակս ես մասնակցել եմ այդպիսի ճանապարհորդութեանց Եւրոպայում. ճիշտ է այդ միջոցին ոտքերս քայլում էին եւրոպական հողի ու սարի վրայ, խմում էի նրանց սառնորակ աղբիւրների ջրերը, զուարճւում էի այնտեղի բնութեան հրաշալիքներով, սակայն սիրտս ու հոգիս միշտ պտտում էր իմ հայրենիքի սարերում ու դաշտերում, միտքս միշտ մեր հայրենեաց պատմական լիշատակարաններով էր զբաղուած. ամեն անգամ հառաչանք արձակելով մրմնջում էի. ախ, արդեօք կգտնի մի օր, որ ես էլ իմ սաների հետ այսպիսի կազմակերպութեամբ շրջեմ մեր հայրենիքի բարձրաբերձ լեռները, ծաղկալից դաշտերը, անդնդախոր ձորերն ու կանաչազարդ հովիտները. արդեօք կարժանանամ առաջնորդելու հայ պատանիներին դէպի իրենց հայրենի սրբութիւններն ու պատմական վայրերը...: Ուսանողական այդ իղձս կատարուեց. առաջին փորձն եղաւ և անկեղծ շնորհակալ եմ ձեզնից, որ դուք էլ ձեր լաւ վարմունքով նպաստեցիք առաջին փորձի յաջող ելք ունենալուն: Տո՛ւ Աստուած, որ երկրորդ փորձն աւելի արդիւնաւոր լինի և աւելի յաջող հետեւանքներ ունենայ. տո՛ւ Աստուած, որ ձեզնից շատերն էլ ապագայում իրենց սաներին առաջնորդեն դէպի այս սրբազան լիշատակարանները...:

Դաստիարակն իր խօսքը վերջացրեց թէ չէ. օդը դղրդաց մեր լիաբուռն շնորհակալութեանց արտայայտութիւններով: Մեզնից ամեն մէկն ուրախ էր, որ մասնակցել է այս գործի սկզբնաւորութեանը:

Ժամի 3-ն էր, որ ճաշը վերջացրինք: Այդ միջոցին Ուզունլարի կողմից մի կոյտ մոխրագոյն ամպեր քամուցը քռուելով՝ դիմում էին դէպի մեզ. շտապեցինք

կանապարհ ընկնելու: Ծնորհակալութիւն յայտնելով ալգու տիրոջը, մեզ հիւրասիրող արժ. վանահօրը, այգուց դուրս եկանք և քայլերս ուղղեցինք դէպի Օձուն. գնում ենք Զորագետի ափով, ալգիներէ միջով:

Զորագետի ալիքներն սկսում են կամաց կամաց պղտորուել, նշանակում է արծըն արդէն սկսուել է բարձրում. գետը կարծես բարկանալով ալգ հանգամանքից՝ կատաղել է և լայն բացած բերանով մռնչալով ու գոչելով առաջ է շտապում՝ սպասելով երկնքից թափուած ջրերին, որ իր ալիքներն աւելի ուռցնելով, նոր ուժերով կռիւ մղէ իրեն շրջապատող լեռների հետ, որոնք սեղմելով նրան իրենց ժայռոտ և նեղ կրճքում, զսպում են նրա անվերջ քմահաճութիւնները: Նա անդադար հարուածներ է տալիս այս ու այն կողմը, դաւարւում, մռնչում է ինչպէս մի վիշապ և հասնելով տափարակին՝ հազիւ հանդարտւում է և ինչպէս կապանքներից ազատուած մի բանտարկեալ, իրեն ազատ զգալով՝ աշխատում է տարածել թևերը և ըստ կարելոյն ընդարձակ տեղ բռնել: Ամպերն սկսեցին դողդոռալ. նրանց խուլ աղաղակն երկար արձագանք գտաւ խոր ձորի մէջ. անձրեւի կաթիլները քանի գնում խոշորանում և սկսում էին աւելի արագութեամբ թափուել: Մէջքերիս կապած վերարկուներս յետ անելով՝ հագանք և առանց ուշադրութիւն դարձնելու տեղատարափ անձրեւի վրայ՝ շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Ճանապարհին պատահում էին մեզ սարուորներ, որ տաւարն առաջ արած, փալաս, փուլուս, տաշտեր, պղինձներ և այլն էշերի ու եզների վրայ բարձած՝ վրան էլ փոքրիկ երեխաներին նստեցրած՝ սարից գիւղն էին իջնում:

Քամին սկսեց փչել և ամպերը դէս ու դէն ցրուել. անձրեւը դադարեց, երկինքը պարզուեց: Արեւն իր բոլոր ուժը հաւաքելով՝ պայծառ կերպով լուսաւորեց սարերի գագաթները. մենք բարձրանում էինք դէպի վեր՝ լեռնային բաւականին դժուարագնաց շաւիղներով, մինչև որ հասանք ձորի գլուխը և խաչքարի մօտ մի փոքր հանգստանալով՝ շարունակեցինք մեր

ճանապարհը դէպի գիւղը: Նորից սկսեց անձրեւել և մենք էլ կրկին վերարկուների մէջ փաթաթուելով՝ հասանք «կնդարար» աղբիւրը, սառը ջուր խմեցինք և դիմեցինք ուղիղ դէպի «խաչգունդ» եկեղեցին. դիտեցինք, ներկայ եղանք ժամերգութեանը, նկարագրեցինք կոթող արձանը և արդէն մութն ընկել էր, երբ դիմեցինք Տէր-Յովհաննէս քահանայի տունը և ախորժակով վայելելով հաց ու պանիրը՝ պառկեցինք մեր խոնջացած անդամներին հանգստութիւն տալու:

21 Օգոստոսի, չորեքշաբթի. Ուտուտ:

Դեռ լոյսը չբացուած, անթիւ ու անհամար երկնային լապտերները ծփում էին երկնից՝ կապուտակ և անսահման եթերի մէջ. լուռ էր բնութիւնը և բաւականին ցուրտ: Ժամի 3 էր, որ վերկացանք և սկսեցինք մեր իրեղէնները դարսել ֆուրգոնում, որպէս զի արեւը դեռ չծագած ճանապարհ ընկնէք. աստղերն սկսեցին հետզհետէ անյայտանալ. մութն իբրեւ մի քող քիչ քիչ սկսում էր բարձրանալ երկրի երեսից և վերջապէս արեւելքը բոցավառուեց և լերանց միգապատ գագաթներըն սկսեցին լուսաւորուել: Ժամի 4¹/₂ էր արդէն, երբ մեր ֆուրգոնները տեղից շարժուեցին: Սանահնի վանահայր Դեղամ վարդապետը, որ ուղեկցել էր մեզ մինչև այստեղ, հրաժեշտ տուեց և ինքն էլ ձիով ուղևորուեց դէպի սբ. Էջմիածին, որովհետեւ մի քանի օր առաջ այնտեղից «թուանքչի» էր եկել՝ հայր սուրբին տանելու՝ մի ինչ որ գործի համար:

Դուրս եկանք գիւղից և ֆուրգոններն անցնում են հնձած արտերի միջով. արևի ծագմանը դիմաւորեցինք ներսէս Ենորհայու սրտառուչ «Առաւօտ լուսոյ, արեգակն արդար».. Հոգենուազ երգով. տպաւութիւնն ու մեր ներքին զգացմունքն աննկարագրելի էր... Ի՞նչ թարմութիւն է բուրում դաշտում, արտերը հնձուած են և ոչ մի ծաղիկ չէ երևում, բայց այնուամենայնիւ բուրում է, զով և կենսատու հով է փչում: Արևի ճառագայթները լերանց բարձր կատարները ոսկեզօծելով՝

Հետզհետէ աւելի ցածրանում, տարածւում են ընդար-
ձակ դաշտերի վրայ և վերջապէս թափանցում են նաև
անդնդախոր ձորերը: Հեռու, դէպի արևելք, երկար ու
բարակ ծուխեր են բարձրանում և երևում է մի մեծ
գիւղ. դա սքանչելի դիրք ունեցող Դսեղն է, Լճու-
քաջերի հայրենիքը: Ահա մեր առաջն են Իգահատն ու
Արդուին. ոչխարի հոտերն արածում են շաղաթաթախ
խոտը, իսկ փսքրիկ հովիւները ցնցոտիներով ծածկուած
նստոտել են խոնաւ և ցուրտ գետնի վրայ և հետաքըր-
քրութեամբ նայում են մեզ: Գիւղերումն էլ արգէն ըս-
կըսուել է շարժումն ու կենդանութիւն. կանայք ու
աղջկեքքը պղնձեայ մեծ սափորները կամ փայտեայ կու-
ժերն ուսերին և կիսամերկ տղայք հաւաքուել են գիւ-
ղից դուրս գտնուող աղբիւրի գլխին: Այդ երկու գիւ-
ղերն էլ ծածկուեցան մեր աչքից. անցնում ենք Ձորա-
գետի աջ ափով. ձորի ափին հետզհետէ երևում են
Դսեղ, Ծաթեր, Ձորագեղ, Կուրդան գիւղերը, կարծես
թէ վերջին հրաժեշտն առնելու մեզնից, որոնց հետ
մենք կապուած ենք սիրուն ու անմոռանալի յիշատակ-
ներով: Անցնում ենք Մղարթ գիւղի տակով և հեռւում
երևում է գեղեցկանիստ Վարդաբլուրը. մօտենալով Կողէս
յունաբնակ գիւղին՝ աւելի պարզ է երևում Վարդաբլուրն իր
շրջակայ գիւղերով. Գիւլագարակ, Հոբարձի, Գեառգեառ:
Այստեղ մեզ պատահեցին հայ գինուորներ Երևանեան
գնդից. սրանք ամառը Ջալալօղլի լինելով՝ մասնակցել
էին զօրախաղերին, որ տեղի էին ունեցել երէկ և շարու-
նակում էին այսօր ևս. հեղուից լսում էին թնդանո-
թի խուլ ձայները: Երբ բլուրը բարձրացանք՝ ամբողջ
զօրաբանակը մեր աչքի առաջն էր. անսովոր լինելով այս
տեսարանին, մի րոպէ չգիտէինք թէ ո՞ր կողմը նայինք:
Միմեանց դէմ կանգնած են երկու կարգ գինուորներ և
կռւում են. անդադար հրացան են արձակում. մի կող-
մը հետզհետէ տեղի է տալիս, իսկ միւսը՝ առաջ է գը-
նում. ամեն մի կողմն աշխատում է յարմար դիրք բռն-
նել՝ յաղթութիւն տանելու համար: Հակառակ կողմը
տեսնելով, որ թշնամին յարմար դիրք բռնեց՝ առաջ է
դիմում և սկսում պատերազմը. երկու կողմերն էլ իրար

են խառնուում: Անընդհատ արձակուող թնդանօթներին արձագանք են տալիս լեռները. ծուխն ամպի պէս շարունակ վեր է բարձրանում. շարունակ լաւում են հրացանների ճալթիւնը և սրերի շառաչիւնը. զինուորները քիչ քիչ առաջ գնալով՝ շարունակ նստում, պառկում և կամ կանգնած են նշան դնում: Պողպատեայ սուլիները փայլում են արեգակի ճառագայթների տակ և նայողի աչքերը խրտողտեցնում: Զօրքի մի կողմը թուլանալով՝ իր վերջին ճիգն է թափում և փախուստ տալիս. ուրմբաձիգ զինուորներն ամեն ջանք գործ են դնում, որ թնդանօթները թշնամու ձեռքը չձգեն. վերջն ուժասպառ լինելով՝ հեծելագօրքն են օգնութեան կանչում, բայց հակառակորդների հեծելագօրն էլ վրայ հասնելով՝ սրանց մէջ է կռիւը տաքանում: Յաղթուողները դէպի Լօռու բերդն են դիմում, յաղթողներն էլ նրանց յետևից են վազում. թշնամին աշխատում է վերցնել բերդը. ներսից պաշտպանում են: Բերդի պարիսպների տակ սպիտակին է տալիս գնդապետի վրանը:

Այս մեզ համար անսովոր և հետաքրքրական տեսարանը բաւականին չբաղեցրեց մեզ: Սա միայն խաղ էր. բայց որքան սարսափելի պէտք է լինի իսկական պատերազմը. մտաբերելով արդէն՝ մարդուս ակամայ սարսուռ է պատում. չէ որ այդ աչք խողտեցնող փայլուն նիզակներն ու սրերը պէտք է ներկուած լինին զուտ մարդկային արիւնով. չէ որ ամեն մի թնդանօթի և հրացանի թնդիւնի հետ պէտք է միախառնուին հարկւրաւոր մեզ պէս մարդկանց հառաչանքներն ու հեծկտոցները...:

Ահա անցնում են մեր մօտով մի խումբ հայ զինուորներ, որոնք յաղթողներից են. չնայելով արևի կիզիչ ճառագայթներին՝ բոլորն էլ հագած ունեն բրդեայ բաճկոններ և բրդեայ գլխարկներ. մէջքերին ամրացրած զինուորական պայուսակը. բոլորն էլ չուստ կամ տրեխ ունին ոտքերին: Իրենց պատմելով՝ հրացանաձգութեան մէջ հայ զինուորները միշտ առաջին մրցանակն ու պարգևներն են ստանում. մանաւանդ Լօռեցի հայ զինուորները հմուտ են այդ բանին՝ նախա-

պէս վարժուած ինելով իրենց կուսական անտառնե-
րում հրացաններով որսի՝ դնալուն։ Այս իրողութիւնը
վկայեց նաեւ այն ռուս սպան, որ ճանապարհին մի
փոքր տեղ նստեց մեր ֆուրգոնը և մեզ հետ զրուցա-
տրում էր։

Կէս ժամաչափ էլ շարունակելով մեր ուղին՝ հա-
սանք ռուսաբնակ Ալէքսանդրովկայ գիւղը։ Երկու ժամ
մնացինք «ֆուրգոնչու» տանը, ճաշեցինք և մի փոքր
հանգստացանք։ Տունը փայտաշէն էր և ընդարձակ բա-
կով։ Մեր իջևանած սենեակի մի անկիւնում ռուսական
մեծ վառարանն էր, իսկ դրա դիմացի անկիւնում բազ-
մեցրած էր սրբի պատկերը՝ առաջն էլ կանթեղ։ Տան
առաջը գտնուում էր ահագին փայտեայ շտեմարանը, որ
տախտակներով մի քանի մասերի էր բաժանուած և իւ-
րաքանչիւր բաժանմունքը յատկացրած էր մի որոշ տե-
սակ հացահատիկի համար։ ցորեն, գարի, կորեկ և ա-
ճար կար շտեմարանում։ Շտեմարանի առաջն ընկած
էին մի քանի եւրոպական գութաններ։ այս կողմի հա-
մարեալ թէ բոլոր ռուս գիւղացիներն այդպիսի գութ-
աններ են գործածում, իսկ հայերն առանց բացա-
ռութեան դեռ ևս իրենց հնադարեան և ծանր գութ-
անով են հերկում գետինը։ Երբ մի անգամ առիթ
եղաւ հայ գիւղացիներին հարցնելու՝ թէ ինչո՞ւ իրենք
էլ եւրոպական գութան չեն գործածում, պատասխա-
նեցին. մենք էլ փորձեցինք նրանցով վարել, բայց տե-
սանք, որ ձեռք չիտալիս մեր հողում. քարի դիպչելով
շուտով կոտրւում է և մենք էլ չենք կարողանում հո-
րոգել։ Իսկ երբ հայ գիւղացին մի բանի մասին աննը-
պաստ կարծիք է կազմում, այնուհետեւ ինչքան կամե-
նաս խօսի, համոզի, նրա համար միևնույն է, նա այլ
ևս ոչ ոքի չի լսի։ Բայց պէտք է նկատել, որ նիւթա-
կան կողմն էլ նշանակութիւն ունի այստեղ. եւրոպա-
կան գութանը թանկ է, իսկ տեղական ձեւի գութանը
գիւղացին ինքն է շինում։ Այստեղ խոտի դէզերը հայա-
բնակ գիւղերի պէս տների կողքին չէին դարսուած,
այլ գիւղից դուրս՝ առանձին տեղ։

Փամի 4 էր, որ նորից ճանապարհ ընկանք դէպի

Ուռուտ գիւղը, ուր պէտք է իջևանէինք և մնալինք այս գիշեր, որովհետեւ նախապէս հրաւիրել էր մեզ տեղացի երիտասարդ պ. Արշակ Պապեանը: Ճանապարհը հարթ էր և անցնում էինք գեղեցիկ դաշտավայրեր միջով. չորս կողմը տարածւում էին կանաչազարդ բլուրներ: Երեկոյեան դէմ, երբ արեգակը թեքուել էր դէպքի մուտքը, անցանք Մխիթանայ կոչուած փոքրիկ գետակը. երևաց նոյնպէս Ուռուտ գիւղը մի սիրուն կանաչազարդ բլրի ստորոտում. գրանից ոչ շատ հեռու, մի ուրիշ բլրի ստորոտին երևում էր Հայգարէզ գիւղը: Ուռուտ գիւղի տեսքը հեռուից բաւականին գեղեցիկ էր. քիչ թէ շատ միաձեւութիւն է պահպանուած և տանիքները կղմինտրով են ծածկուած. առ հասարակ տարբերւում է սովորական հայ գիւղերի տիպից և իսկոյն նշմարւում է ռուսաբնակ գիւղերի ազդեցութիւնը:

Երբ երգելով ու երաժշտութեամբ անցնում էինք գիւղի միջով՝ մեզ դիմաւորեց վերոյիշեալ պ. Ա. Պ. և առաջնորդեց դէպի իրենց տուն: Հասնելով մեր իջևանը, մի փոքր հանգստացանք և իջանք Ուռուտ գետակի ափը. գետակի վրայ շգուած էր մի գերան, որ կամուրջի տեղ էր ծառայում: Այգտեղից վերադառնալով մեր իջևանը, զոյգ զոյգ կանգնեցինք և դատարակի ու մի քանի ուսուցիչների ուղեկցութեամբ (որոնք եկել էին Ջալալօղլուց) դիմեցինք դէպի գիւղի եկեղեցին: Մեզ հետ էին նոյնպէս գիւղի տանուտէրն ու մի քանի գիւղականներ:

Նախկին եկեղեցին քանդուած և նորն էր շինուած նրա տեղը՝ մի բարձր թումբի վրայ. նոր շէնքն ամբողջովին քարից է. շինել են ժողովրդական ճարտարապետները՝ օրինակ վերցնելով Օձունի եկեղեցու ձևից: Պատուհանները նեղ և փոքր լինելով՝ ներսը մութն էր: Եկեղեցին դեռ կիսակատար է և ժամերգութիւն չէ լինում: Շինութեանը վերահսկում էր գիւղի երիտասարդ տանուտէրը: Գիւղն ունենալով 50 տուն բնակիչ՝ միգապեան դպրոց է պահում. ուսուցիչը մեր դպրոցի ուսումնաւարտներից էր եղել անցեալ տարի. գիւղացիները գոհ էին նրանից և յաջորդ տարուայ համար էլ հրաւիրեց

էին նրան: Ի նկատի պէտք է ունենալ այն հանգամանքը, որ գիւղացիներն ուշադրութիւն չեն դարձնում այնքան ուսուցչի գիտութեան վրայ—չեն էլ կարող—որքան նրա վարք ու բարքի վրայ. եթէ ուսուցիչը համեստ, քաղցրաբարոյ մարդ է, չի խորշում գիւղացուց, նրա սովորութիւններէից ու կենցաղից, գիւղացին էլ լիովին հաւատ է ընծայում նրան, նրա խօսքն ընդունում և շատ դէպքերում օգուտէ քաղում նրա խորհուրդներէից: Մութն ընկնում էր արգէն, երբ մեր գիտողութիւնները վերջացնելով՝ երգելով վերադարձանք մեր իջևանը, կաթնով ու կարկանդակով թէյն վախելցինք և դուրս եկանք սենեակից: Արգէն գիշեր էր և մեր շուրջը խորին լուռութիւն էր տիրում. գիւղացիք ցերեկուայ աշխատանքից լետոյ հանգստանում էին: Միայն մեր երգի ձայնն էր տարածւում տիրապետող լուռութեան մէջ. երգելու միջոցին դաստիարակի և միւս գաւառական ուսուցիչների մէջ խօսք եղաւ ժողովրդական բանաստեղծութեան մասին և ուսուցիչներից մէկն իբրեւ նմուշ առաջ բերեց լուեցոյց հետևեալ ժողովրդական երգերը.

Դ Ա Ն - Դ Ա Ն

(երեխային զբաղեցնելու երգ).

«Դան—դան—դան որդի,
«Իմ Ըրեանայ խան որդի,
«Թաւրըզու Թաւթա (?) որդի
«Շամախու փարչա որդի:
 «Դան— դան դանեցի
 «Բերանդ եկեղեցի,
 «Տուն եկայ համբուրեցի
 «Դուս եկայ բարովեցի:
 «Հայ եկաւ բարով տուի,
 «Թուրք եկաւ քարով տուի:
«Դան—դան դի առնես
«Կանանչ բաղի խիարն ես,
«Մամի ջէբի խուրմէն ես
«Դէդի աչքի սուրմէն ես:

«Դան—դան դնդոց ես
 «Մեղրով լիքը քթոց ես.
 «Սըռնաղբրի շուաքն ես
 «Այ ոչխարի դմակն ես.
 «Մութ գիշերուայ ճրագն ես
 «Դընդէղի կրակն ես»:

Օ Ր Օ Ր Ո Ց Ի Ե Ր Գ

«Նանի—նանի, իմ որդի,
 «Քունդ տանի, իմ որդի.
 «Նանա—նանա, նանով ըլիս,
 «Ապրիս ու սաղ ջանով ըլիս:
 «Իմ ըրելի քունը տանի
 «Սրա դուշմանին շունը տանի.
 «Իմ ըրելէն քուն ունի,
 «Սովորաքալ (?) տուն ունի:
 «Քանի ջուրը ալին տայ
 «Սրա դուշմանին քարին տայ.
 «Քանի ջուրը փրփրի
 «Սրա դուշմանը քրքրուի:

Ջ Ա Հ Ր Ի Ե Ր Գ

(ճախարակի երգ).

«Մանի, մանի, իմ ջահրա
 «Քարուանդ բանի իմ ջահրա-
 «Իմ ջահրէն բան ա նստել
 «Ումուդով ջան ա նստել:
 «Աստղերը դուս ա եկել
 «Աչքերիս լուս ա եկել.
 «Մանեմ, մանեմ, մտիկ կանեմ
 «Մեծ մեծ ոստեր կծիկ կանեմ.
 «Ըղաքիդ չոքած դուլ ունիս
 «Կողքիդ ալմաս թուր ունիս,
 «Օրը մի մսխալ եղ ունիս:
 «Մանողիդ գլխին տեղ ունիս:

«Մանի, մանի, իմ ջահրա»

«Իմ ու քու բանը շատ, ջահրա: և այլն»

Այս հետաքրքրական գրուցատրութեան միջոցին հիւրասէր տանտէրն ընթրիքի կանչեց մեզ. ներս մը. տանք ընդարձակ սենեակը և զարմանքով տեսանք մի ճոխ սեղան իր բոլոր պարագաներով, որ շատ հազուադիւր երևոյթ է գիւղերում. երևում էր, որ պ. Ա. Պ. մեծ հոգս և նեղութիւն կրելով՝ պարագաների և պաշարեղէնի մեծ մասը Զալալօղուց էր բերել տուել: Երեսուն հոգուց աւելի շարուեցինք սեղանի շուրջը. բացի մեր խմբից ներկայ էին և չորս գաւառական ուսուցիչներ, Ե. Ե., Ս. Ք., Ա. Զ. և Ս. Յ., բոլորն էլ մեր դպրոցի նախկին սաներ ¹⁾: Հետզհետէ բերուող անուշ կերակուրները վայելելով և առաջարկուած կենաց բաժակների վրայ երգելով՝ ուրախ ժամանակ անցկացրինք. մեր կենացի առթիւ դաստիարակն ընդարձակօրէն բացատրեց դպրոցական ճանապարհորդութեան տուած օգուտները, որ մեծ հետաքրքրութեամբ էին լսում գաւառական ուսուցիչները: Ընթրիքին շատ ուրախ կերպարանք էր տալիս այդ ուսուցիչներից մէկի, Եղիշէ Երզնկեանի (այժմ հանգուցեալ) զուարճախօսութիւնները. նա խօսակցութեան մէջ հմտութեամբ գրաբար բառեր գործ դնելով և կամ բառերը բարդելով՝ ծիծաղ էր պատճառում մեզ. օրինակ նա ասում էր. «Ձերդ մեծապայծառաճաճանչափայլութեան կենացը». կամ թէ աւելի բարդելով. «Ձերդ մեծապայծառահրաշաճաճանչատրփիափայլութեան կենացը». կամ ժողովրդական ձևով. «սաղ ըլիս, բաղ ըլիս, չաղ ըլիս, բախչա ըլիս, ծլիս, ճլիս, ճխկնոտիս, ծաղկիս, կանաչիս, օրհնեալ ես և օրհնեալ լինիս». և այլն: Ընթրիքից լետով մեր թմբուկին օգնութեան հասնելով գիւղական դաուլ-գուռ-

¹⁾ Ներկայ էին նոյնպէս մեզ հիւրասիրողի ծնողները՝ երիտասարդի չափ առողջ հայրը և մեծ ընանք, որ տան մէջ հսկողն ու նայողն էր. սրանց անպաճոյճ և պարզ ու որոշ բառերով արտասանած բարեմաղթութիւններն ու օրհնութիւններն ազդեցութիւն էին ունենում մեզ վրայ:

նան, սկսեցին միատեղ հնչեցնել պարի եղանակներ. «կլոր» ու «կէնտ» պարերով էլ մի առ ժամանակ զուարճանալով՝ գնացինք հանգստանալու, որպէս զի վաղն առաւօտեան ճանապարհ ընկնենք դէպի Եուլաւէր: Այս օրուայ մեր ընթրիքը գիւղական հարսանիքի կերպարանք ունէր: Դառու-զուռնայի ձայնի վրայ հաւաքուած գիւղացիները նոյնպէս ցրուեցին, որպէս զի լուսադիմին արդէն իրենց գործին գնան:

Գուցէ հարցնէք՝ թէ ո՞վ էր պ. Ա. Պ. որ այսքան զուարճութիւն պատճառեց մեզ և պատուեց. այդ յարգելի պարոնը ոչ մէկիս ոչ ազգականն էր և ոչ նոյն իսկ ծանօթը. Զալայ-Օղլում ծանօթացանք դրա հետ: Նա ազնիւ ձգտումների տէր երիտասարդ լինելով՝ ոգևորուել էր մեր ճանապարհորդութեան գաղափարով և տեսնելով ու լսելով մեր կրած կամաւոր նեղութիւնները՝ կամեցել էր մի գիշեր զուարճութիւն պատճառել մեզ և դրանով իր յարգանքը յայտնել մեր խմբին: Եւ այդ առաջին օրինակը չէ մեր ճանապարհորդութեանց ընթացքում. իբրեւ նոր գործ՝ շատերն են կամեցել նպաստել և այդպիսով խրախուսել մեր կազմակերպուած և որոշ ծրագիր ունեցող շրջագայութիւնները:

22 Օգոստոսի, հինգշաբթի. Աղբօրի:

Առաւօտեան ժամի 6 ն. անց էր, որ կաթնով թէյն ու գաթան վալելելով և գիշերուայ ընթրիքի պակասը մածնով ու մեղրով լրացնելով՝ սրտանց շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեր հիւրընկալներին՝ իրենց անկեղծ և բռն հայկական հիւրասիրութեան համար, հրաժեշտ տուինք նրանցը և նստելով մեր ֆուրգոնները՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Աղբօրի:

Առաւօտեան թարմ և զով, առողջարար օդը ծծելով և զմալլուելով գեղեցիկ դաշտավայրերի և բլուրների տեսքով մի ժամից յետոյ հասանք Հայդարբէգ գիւղը, որի տները տարածուած են բլրի ստորոտում և թուով 70-80 են. գիւղից հեռու, դաշտի ծայրին, արևելեան կողմը, երևում էին մի քարաշէն եկեղեցու աւերակներ:

ըր: Շարունակելով մեր ճանապարհը կանաչազարդ և ընդարձակ հովտի միջով մօտ կէսօրին հասանք ռուսաբնակ Պրիվոլնին գիւղը, որ բաւականին ընդարձակ տեղ է բռնում և ունի նորակառոյց եկեղեցի. այս գիւղն իր գիրքի բարձրութեան (1680 մետր բարձր ծովի մակերևութից) ու զովութեան պատճառով Շուլաւէրցիների ամառանոցն է: Անցնելով գիւղի երկայն ու լայն փողոցով կրկին դուրս եկանք ազատ դաշտի վրայ. այստեղ կրկին շնորհակալութիւն յայտնելով ձիով մեզ ուղեկցող պ. Ա. Պ. հրաժեշտ տուինք նրան. նա վերադարձաւ Ուռուտ: Մօտենալով Օփրէթ կոչուած լեռան ֆուրգոններից ցած իջանք և ոտքով էինք առաջ գնում, որովհետեւ ճանապարհը դարիվեր և սաստիկ վատ էր. հէնց այդ ճանապարհի վրայ մի սալի եզները խրտնելով սալը ձգել էին ձորը և ջարդ ու փշուր արել, բայց բարեբաղդաբար սալապանն ազատուել էր: Օփրէթից սկսած ճանապարհն անցնում է խիտ անտառի միջով. երևում է Լալուարն իր վեհապանձ գագաթով. շուրջդ տարածւում են կանաչազարդ բլուրներ, որոնցից բխում են բազմաթիւ սառնորակ աղբիւրներ: Գտնւում ենք 1800 մետր բարձրութեան վրայ. մեր ամբողջ ճանապարհորդութեան միջոցին ամենամեծ բարձրութիւնն է այս: Անտառը լիքն է պողատու ծառերով. վայրենի տանձն ու խնձորն արդէն հասել են. կարմրին է տալիս հունը: Բնութեան այդ սքանչելի վայրում կէս ժամաչափ հանգստանալով և հաց ու պանրի հետ ականակիտ սառն աղբիւրի ջուրը վայելելով սկսեցինք արդէն իջնել լեռան գագաթից: Ծանապարհին անդադար պատահում ենք թուրք Քոչուորանների, որոնք սարից իջնելով գնում են իրենց ձմեռուայ բնակարանները—գիւղերը:

Ժամի 5-ին երեւաց Աղ-քետրփի (սպիտակ կամուրջ) գիւղը: Մօտենալով գիւղին, իջանք սալից և քալեցինք դէպի փոքրիկ ձորը, որի միջով անցնում է Աղ քետրփու չայ կոչուած գետակը, որ կոչւում է նաեւ «Ճապաղ». այս գետակն իր սկիզբն առնելով Լալուարի աղբիւրներից և հետզհետեւ ուրիշ ջրեր ևս ընդունելով իր մէջ մեծանում է և վերջը թափւում Խրամի մէջ: Ծապաղի

վրայ շինուած կամուրջն երբեմն սպիտակ քարից շինուած լինելով՝ գիւղն էլ այդ կոչումն է ստացել և պահել մինչև այժմ, թէև կամուրջի քարերը վաղուց արդէն այլ ևս սպիտակ չեն:

Գիւղը տարածուած լինելով անտառապատ լեռան լանջի վրայ՝ գեղեցիկ դիրք ունի. հեռուից երեւում է նաեւ կանաչապատ Լալուարը: Գետակի մօտ գտնուող խանութների առաջը մեզ դիմաւորեց մեր դպրոցի նախկին սան պ. Վահան Տէր Վարդանեանը, և հրաւիրեց մեզ իջեանելու իրենց տանը: Ընդունելով պ. Վ.ի սիրալիր հրաւերը՝ ֆուրգոնները թողինք խանութների մօտ, իսկ մենք բարձրացանք գիւղը և իջեւանեցինք տեղական քահանայի, պ. Վ.ի հօր տանը: Տունը շինուած էր ամբողջովին փայտից, պատերը ծեփած էին գաճով. տանիքը կղմինտրով ծածկած և թեք. մեզ հիւրասիրող ընտանիքի հիւրատունն էր այս. իսկ ընտանիքն ապրում էր քար ու կրեայ հայկական տան մէջ: Սենեակում ըստ երկայնութեան ձգուած էր արեւելեան «մեծ թախթը». պատերի վրայ եղած պահարաններում խառն ի խուռն ցրուած էին զանազան գրքեր, թղթեր, տետրակներ, հին «Արարատ»ի համարներ, նաեւ մի քանի №№ «Сельское хозяйство» գիւղատնտեսական ամսագրի: Պ. Վահանն իր կէս եւրոպական և կէս գիւղական ապրուստով ու զգեստով մի տեսակ նոր տարազի խալիֆալի էր նմանում. ինքը մի համեստ և բարեսիրտ անձն էր և իր հարուստ հօր լաջորդն ու ժառանգը պիտի լինէր:

Նաշելուց ու մի փոքր հանգստանալուց յետոյ պ. Վ.ի ուղեկցութեամբ բարձրացանք գէպի բլրի խիտ անտառները՝ դիտելու այնտեղ գտնուած «Խորակերտ» վանքը: Երկու երեք վերստ տարածութիւնը լսիտ անտառի մէջ մի ժամաչափ գնալուց յետոյ՝ ծառերի միջից երեւաց վանքի խախտուած գմբէթի ծայրը. անցնելով մի փոքրիկ ձոր և սառնորակ աղբիւրից կուշտ խմելով՝ դուրս եկանք վանքի առաջ, որ գիւղից հարաւ արեւելք է գտնուում:

Վանքը շրջապատուած է եղել պարիսպով, որի

Հետքերն են մնացել այժմ. կանգուն է դեռ սրբատաշ քարից շինուած ընդարձակ և կիսաքանդ մուտքը. Արեւմտեան կողմը վանքն ունի գաւիթ, որի մուտքը գտնուում է արեւմտեան կողմից: Պարսպի մուտքից մինչեւ գաւթի մուտքը բուսած են ահագին մեծութեամբ թփեր ու փշեր: Գաւթը քառակուսի է, 15 արշին մեծութեամբ. ամբողջովին շինուած է սրբատաշ գեղնագոյն քարից և ինչպէս երևում է, յետոյ է կառուցուած: Կամարներն ազատ սիւների վրայ չեն հիմնուած, այլ հաստատուած են ութը հատ կիսասիւնների վրայ. այդ կիսասիւնների կամարները միմեանց կտրելով՝ կազմում են գաւթի փոքրիկ կաթուղիկէն, որ ներսից քանդակագործուած է եղել: Գաւթի ճարտարապետութիւնը նման է Հաղպատի գրատանը, բայց դարանների փոխարէն լուսամուտներ ունի: Գաւթի շինութիւնից միայն որմեքն ու կամարներն են ամբողջ մնացել, իսկ առաստաղը մեծ մասամբ աւերուած է. զմբէթը նոյնպէս կիսով չափ քանդուած է: Առաստաղի ամբողջ մնացած մասերի վրայ երեւում են նկարների հետքեր, որ ապացոյց է՝ թէ առաստաղը սկզբում նկարուած է եղել գունաւոր ներկերով:

Գաւթի մուտքի աջ և ձախ կողմը գտնուում են մի մի լուսամուտներ. մի մի հատ էլ կան հարաւային և հիւսիսային որմերում. արեւելեան որմի մէջ ևս, որով գաւթի կցուած է եկեղեցու շէնքին, գտնոււմ են երկու փոքր լուսանցքներ՝ եկեղեցու միջից: Արեւելեան որմի կամարներն ու հարաւային որմն արձանագրուած են: Գաւթի արեւելեան որմի մէջ է գտնուում եկեղեցու կամարակապ մուտքը, որի ճակատին գտնուած արձանագրութիւնը վանքի շինութեանն է վերաբերում:

Թուին 20. (701 1252 փրկչ.) ի հայրապետութեան Տ. Կոստանդեայ, արհի եպիսկոպոսութեան Համադասպայ և յաշխարհակալութեան և զաւրասպետութեան.... ի թագաւորութեան Գաւթի ես Ստեփաննոս որդի Յովհաննայ զնեցի զԽորակերտ և զիւր գեղն, զայդին որ ի Շղեր վանիցս յաւիտեան ի կա սպիտակ սուլտանի և շինեցի զսա ի հիմանէ սկսեալ լուսովն

անմահին Աստուծոյ լինել ինչ և եղբարց իմոց և որդոց արձան կենդանի և տեղի գերեզմանի մինչև գոյ Քրիստոս և առնէ ողորմութիւն ինչ և իմոցն ի փառս իւր. արդ որք խախտել ջանան զիմ տուածն յեկեղեցւոյս և կամ զտեղիս հանել յազգէ իմմէ, խախտեսցին և անկցին... քրիստոնէութենէնս:

Գուցէ արձանագրութեան մէջ լիշուած Խորակերտ գիւղը հէնց Աղբօրփին է, որ վերջն այդ անունն է ստացել: Միւս արձանագրութիւնները վերաբերում են զանազան նուիրատուութեանց:

Եկեղեցու մուտքի աջ և ձախ կողմը կան մի մի պատարագամատոյց խորաններ, որոնց լուսամուտներն, ինչպէս յիշեցինք, գաւթի մէջ են բացւում: Նոյնպիսի խորաններ գտնւում են նաև բեմի աջ և ձախ կողմը:

Եկեղեցին անսիւն է և հաստատուած 4 կամարների վրայ, որոնցից արեւմտեանը և արեւելեանը մեծ են, իսկ միւսները՝ փոքր: Կամարները միանալով միմեանց հետ՝ իրենց վրայ են կրում եկեղեցու գեղեցիկ և ընդարձակ կաթուղիկէն՝ հաստատուած երեսուն փոքրիկ սիւնների վրայ: Գմբէթի ներսից գտնւում են փոքրիկ քարեայ կամարներ, որոնք միմեանց կտրելով՝ մէջ տեղում ներկայացնում են երկու եռանկիւնիներ, որոնք միմեանց կտրում են: Իւրաքանչիւր կամարի տակ մի լուսամուտ կայ.— արեւմտեանը փակ է:

Եկեղեցին բացի արեւմտեան մուտքից ունի և մի այլ մուտք հարաւային որմի մէջ: Շէնքն արտաքին կողմից մաքուր, սրբատաշ քարից է, իսկ ներքուստ ոչ սրբատաշ քարից և վրան սրուածքի հետքեր են երևում: Քարերն անձրևից ու խոնաւութիւնից վնասուած են: Յատակը ծածկուած է հողով: Երկայնութիւնն է 18 արշին, լայնութիւնը $10\frac{1}{2}$ արշին. բեմի բարձրութիւնը 1 արշին. եկեղեցին առհասարակ անխախտ է մնացել, միայն տանիքն է խախտուած և վրան ահագին ծառեր են բուսել: Մտնելով այս սրբատեղին, քիչ է մնում, որ մարդու աչքերն արտասուքով լցուին՝ տեսնելով այս հրաշալի շէնքը կենդանիների աղբով լիքը... Տէր Աստուած, մինչև երբ պէտք է Քո սուրբ տաճարներն ու

աղօթատեղիներն այսպէս պղծուած մնան. ժամանակ չէ. . .

Եկեղեցու շուրջը գտնուում են բազմաթիւ գերեզմանաքարեր, որոնցից ուշագրութեան արժանի է մի գեղեցկաքանդակ խաչքար՝ կանգնեցրած բարձր և լայն պատուանդանի վրայ. այդ խաչքարն ու պատուանդանն արձանագրութիւն չեն կրում, միայն խաչքարի ճակատին համառօտ գրուած է. «սբ. նշան տէրունական»։ Աչքի էին ընկնում նոյնպէս մի առանձին ձևի տապանաքարեր, որոնք քառանկիւնու ձև ունէին, լայն մասերը գետնի մէջ թաղուած, իսկ երեք կողմերը զարդարուած զանազան պատկերներով. օրինակ՝ մարդու պատկեր մէկ ձեռքին նիզակ, միւս ձեռքին սանձ բռնած։

Եկեղեցու շուրջն այնպիսի բարձր փշուր թփեր ու խոտեր են բուսել, որ մարդ դժուարանում է դրանց միջովն անցնել։ Եկեղեցուց մի փոքր հեռու, արևելեան կողմը կալ մի ընդարձակ եկեղեցու աւերակ. մնացել է կանգուն միմիայն բեմի արևելեան պատի կամարաձև մասը, որ շինուած է սրբատաշ քարից։ Տեղացիք այս շէնքին բաղանիք են անուանում, ասելով թէ մէջը ջրի խողովակներ են գտել։ Բայց շինութեան ձևից երևում է, որ եկեղեցու աւերակ է. ապացոյց են նաև այն երկու խորանները, որ շինուած են այդ աւերակի աջ և ձախ կողմը։

Վանքը շինուած է ծովի մակերևոյթից 1300 մետր բարձրութեան վրայ. երեկոյեան 7 ժամին ջերմաչափը ցոյց է տալիս 16 աստ. Բ. . .

Արդէն խաւարը տիրել էր անտառում, երբ մենք ուրուականների նման դուրս եկանք անբաղդ աւերակների միջից և խուլ ու մուկ թփերի ու ծառերի միջով ճանապարհ ընկանք դէպի մեր իջևանը՝ պ. Վահանի առաջնորդութեամբ։ Անտառի մէջ խորին, գերեզմանական լռութիւն էր տիրում. մի անսովոր ազդեցութիւն է գործում մեզ վրայ խաւարը. զգուշութեամբ փոխում ենք մեր քայլերը մթութեան մէջ՝ կարծես թէ վախնում ենք խանգարել մեզ շրջապատող անհուն հանգրստութիւնն ու լռութիւնը։ Լսում է միայն ճպուռի ձայն-

ներ և ծառերի մեղմ սոսափիւնը: Գիշեր ժամանակ անտառում առհասարակ մարդ երկիւղի ազդեցութեան ներքոյ է լինում և աչքին զանազան երևոյթներ են երեւում. ամեն մի չնչին ստուեր գազանի կերպարանք է ընդունում, որ պատրաստում է լարձակուել մարդու վրայ: Մեր մտքերից ալդպիսի երկիւղները ցրուելու նըպատակով դաստիարակը պատուիրեց խմբովին երգելով առաջ գնալ:

Այդպիսով մութի մէջ խարխափելով ու տատանուելով կոյրի նման, երբեմն ընկնելով, վերկենալով, զուարճանալով ու շարունակ երգելով՝ հասանք գիւղը և մեծ ախորժակով հաց ու պանիրն ու թէյն վայելելով՝ անմիջապէս Մորիէնոսի գիրկն ընկանք՝ ընդարձակ թախտի վրայ և պատշգամբում:

23 Օգոստոսի, ուրբաթ. Շո-լաւեր:

Առաւօտեան 4¹/₂ ժամին արդէն ամենքս ոտքի վրայ էինք. օրը մի փոքր ամպամած էր և զով: Թէյ խմելուց լետոյ շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեր հիւր-ընկալին և իջնելով ձորը՝ կամուրջի մօտ հրաժեշտ տուինք պ. Վահանին, նստեցինք մեր ֆուրգոնները և դիմեցինք դէպի Շուլաւէր: ձանապարհն անցնում էր գեղեցիկ բլուրների վրայով, խիտ անտառների միջով. մերթ բարձրանում, մերթ իջնում էինք: ձանապարհի ձախ կողմից կարկաչելով վազում է մի առու՝ շրջապատուած ուռենիներով. առուից ձախ հոսում է Շուլաւէրայ ջուրը, իսկ ալդ հոսանքից էլ ձախ կողմը խիտ ու անսպառ անտառներն են: Մի փոքր բաց տեղերում շարուած էին խոտի դէզերը, որ պատկանում են Չանախի և Օփրէթ գիւղերին:

Երկինքն հետզհետէ պարզուեց և արեւի ճառագայթներն սկսեցին իրենց ոյժն ու զօրութիւնը կամաց կամաց զգալի անել: Ժամի տասն էր, որ հասանք «Մոլո-ժոռնի» հայաբնակ գիւղը և կրկին շարունակեցինք մեր ձանապարհը. արդէն պարզ երևում է «ղուլի գետգուկ» արը, որի ստորոտում տարածուած է Շուլաւէրը: Կէս

օրուայ մօտ երևացին Շուլաւէրի այգիները. անցանք փոքրիկ գետակը և մտանք այգիների ընդարձակ շարքի մէջ. խաղողի անթիւ ողկոյգները ժպտում են հեռուից. ծառերի ճիւղերից կախուած են դեղձը, խնձորը, տանձը, նուռը և այլն. բայց ամենից մեծ տարածութիւն են բռնում խաղողի վազները:

Անցնելով գիւղի միջով իջևանեցինք սբ. Աստուածածին եկեղեցու մօտ կառուցուած տղայոց դպրոցում. երեք ժամի չափ հանգստացանք, ճաշեցինք և նորից ճանապարհ ընկանք: Միակ նորութիւնը, որ տեսանք Շուլաւէրում՝ այն էր, որ կալերում էշեր էլ էին լըծել...:

Երբ դուրս եկանք գիւղի այգիների շարքից, բնութիւնը բոլորովին փոխուեց. մինչև Շուլաւէր շարունակ անցնում էինք խիտ անտառների, կանաչազարդ բլուրների, հովիտների ու ձորերի միջով, իսկ այժմ անցնում ենք ընդարձակ և բուսականութիւնից զուրկ ձանձրալի դաշտի վրայով: Արևի ճառագայթները կիզում են սոստիկ և մեզ համար այդ աւելի զգալի էր, որովհետև դեռ երէկ համարեա մըսում էինք 1800 մետր բարձրութեան վրայ, իսկ այժմ գնում ենք 300 մետր բարձրութիւն ունեցող ջերմ դաշտավայրի փոշոտ կառուղիով: Անցնելով ճիւղաւորուած խրամ գետի վրայով, ուղևորուեցինք դէպի թրքաբնակ Արզըհաջլու և այնտեղից Մառնէուլ գիւղը. արդէն մութն էր. իջևանեցինք մի խանութի առաջ, թէյ խմեցինք, ընթրեցինք և ոմանք ֆուրգոններում, ոմանք խանութի առաջ տարածուելով՝ անուշ քնեցինք:

Առաւօտեան ժամի 2¹/₃ էր, որ զարթեցինք և 3-ին արդէն մեր ֆուրգոնները շարժուեցին տեղից. գնում էինք փայլուն աստղերի լուսով, մինչև որ արեւելքը շառագունեց և արևի կարմրագոյն ճառագայթներն ընկան շրջակայ բարձրութեանց վրայ: «Առաւօտ լուսոյն երգելով անցնում ենք դաշտի միջով. ճանապարհը լիքն է սեխի և ձմերուկի սալերով: Ժամի 9-ին հասանք «Սողանլուխ». իջևանեցինք մի խանութում, թէյ խմեցինք և վայելեցինք մեր ճանապարհոր-

դուժեան վերջին ճաշը, որ բաւականին ուրախ անցաւ։ Ժամի 1-ին ճանապարհ ընկանք Սողանլուից և մօտ ժամի 4-ին իջանք մեր alma mater ի բակում։ Վերջին անգամ դաստիարակը հաւաքեց մեզ իր շուրջը, վերջին անգամ մի քանի ջերմ խօսքերով խրախուսեց մեզ՝ լինել ուսումնասէր և ջանասէր, երախտագէտ դէպի դպրոցն ու վարչութիւնը։ յորդորեց՝ մեր ճանապարհորդութեան ընթացքում տեսածն ու լսածը խորը կերպով տպաւորել մեր սրտերում և մեր այցելած նուիրական վայրերի սբ. յիշատակներն անջնջելի պահել։ Այնուհետև շնորհակալութիւն յայտնեց մեր կանոնաւոր ընթացքի համար, սեղմեց ամենքիս ձեռքը և հեռացաւ։ Երկար ժամանակ դպրոցի բակը դղրդում էր մեր «կեցցէ»-ների ձայներով...:

Իս. Յարութիւնեանց.

